

S. MATCHONOV

**BADIY- ESTETIK
TAHLIL VA TALQIN
UYG‘UNLIGINING
FUNKSIONAL
ASOSLARI**

MONOGRAFIYA

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

S. MATCHONOV

**BADIIY- ESTETIK TAHLIL VA TALQIN
UYG'UNLIGINING FUNKSIONAL
ASOSLARI**

MONOGRAFIYA

**Ilm nurli kitob
Toshkent 2024**

UO'K 82;82-93
KBK 84(5Y36)
M-73

Matchonov S. Badiiy - estetik tahlil va talqin uyg'unligining funksional asoslari: monografiya / – Toshkent : Ilm nurli kitob, 2024. – 108 b.

Taqrizchilar:

R. Rasulova	Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti "O'zbek adabiyotshunosligi" kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari doktori (PhD)
K. Abdullayev	Namangan davlat universiteti "O'zbek adabiyoti" kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.
A. Navruzbaeva	Nukus davlat pedagogika instituti "Pedagogika" kafedrası mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, professor.

Mazkur monografiya "Yangi O'zbekiston taraqqiyoti strategiyasi"ning ijtimoiy yo'nalishiga doir adabiy ta'lim modernizatsiyasi bilan bog'liq badiiy asar syujeti, kompozitsion tuzilishi, yozuvchining badiiy mahorati, matn ustida ishlashga dahldor ta'limiy metodlar yuzasidan adabiyot o'qitish metodikasining badiiy-estetik tahlil va talqin uyg'unligi muammosiga bag'ishlangan.

Monografiya OTMlarning Gumanitar fanlar va Pedagogika fakultetlari talabalari, magistrleri va ilmiy tadqiqotchilarga mo'ljallangan.

*Monografiya Chirchiq davlat pedagogika universiteti Ilmiy texnik kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan
(6-son bayonnoma, 2024 yil 27 noyabr)*

ISBN 978-9910-780-00-4

© Matjonov S., 2024
© "Ilm nurli kitob", 2024

KIRISH

So'nggi yillar oliy ta'lim tizimida "Bolalar adabiyoti" fani "Ona tili va adabiyot", "Bolalar adabiyoti va folklor" kabi qo'shma fanlar tarkibida qisqartishlar hisobiga o'rganib kelinmoqda. Bizningcha, "bolalar adabiyoti" "maktabgacha ta'lim", "boshlang'ich ta'lim", "defektologiya" yo'nalishlarida 1-blok tarkibida alohida fan sifatida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir. Negaki, u maxsus ixtisosliklar asosida "kitobxonlikni keng yoyish va yoshlarimizning kitobga bo'lgan muhabbatini, ularning ma'naviy immunitetini yanada oshirishga qaratilgan ishlarimizni yangi bosqichga olib chiqish vazifasi" (SH.M.Mirziyoyev. 1-tom, 286-bet) ijrosini ta'minlashda alohida o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarorida qayd qilingan "bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lmagan fanlar asosida tuzilgan o'quv dasturidan bosqichma-bosqich voz kechish va o'quv fanlari sonini optimallashtirish"ga doir ko'rsatmasi bu borada muhim dasturilamal bo'lishi lozim. Qolaversa, mazkur "Qaror"da "o'qitish usullarini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish" talabining qo'yilishi ham ushbu muammoning ijobiy yechimini ta'minlashga xizmat qiladi.

"Quron"ning dastlabki oyati "Iqra"ning boshlanishidan ma'lumki, inson ma'naviyati va ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq kitobxonlik borasida garchi asrlar osha boy tajriba to'plangan bo'lsa-da, uning milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari yuz tutgan Yangi O'zbekiston rivojida davlat ahamiyatiga molik ta'lim-tarbiya masalasi sifatida kun tartibiga qo'yilishi MTM va boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida "Maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga", boshlang'ich ta'lim "ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan

savodxonlik... asoslarini shakllantirishga” qaratilishi ham yosh avlodni kitobxonlik ko'nikmalarini uzluksiz ta'limning ilk bosqichi – maktabgacha ta'lim tizimidan boshlab tarkib toptirishni taqozo etadiki, bu borada bolalar adabiyoti katta imkoniyatga ega.

Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 12- yanvardagi “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida”gi Farmoyishida “... ta'lim muassasalari, kutubxonalar, mahallalarda kitob mualliflari bilan ijodiy uchrashuvlarni tizimli ravishda tashkil etish hamda ta'lim muassasalari, ayniqsa, maktabgacha va boshlang'ich ta'limda o'qish madaniyati va mutolaa ko'nikmalarini shakllantirish;

ta'lim muassasalarida sinfdan tashqari o'qish uchun tavsiya etilgan o'zbek va chet el adiblarining mumtoz va zamonaviy asarlarini tanlab, xrestomatiya adabiyotlari ro'yxatlarini qayta ko'rib chiqish va o'quv jarayoniga mutolaa etilgan asarlar asosida insho yozish tizimini joriy etish, adabiyot to'garaklari faoliyatini moddiy qo'llab-quvvatlash” masalasining ta'kidlab ko'rsatilishi ham bevosita bolalar adabiyoti bilan chambarchas bog'liqdir.

BADIIY ASARNI O'QISHGA TAYYORGARLIK

Asarni o'qishga kirishishdan oldin o'quvchilarni badiiy asarni o'qishga tayyorlash lozim bo'ladi. Chunki o'quvchilar asar mazmunini to'g'ri idrok etishlari uchun hayot haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishlari zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

Ma'lumki, sinfda o'qish asosida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar turadi. O'quvchilarni matn bilan tanishtirish o'qishga tayyorgarlik bosqichidan boshlanadi.

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni

idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzda obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo'lsa, tabiat qo'yniga sayohat uyushtirish ham sinfda o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Matn bilan dastlabki tanishuvdan so'ng quyidagicha savollar bilan murojaat qilish darsda o'quvchilarning faolligini oshiradi:

1. Hikoyadagi qaysi epizodni qiziqarli deb o'ylaysiz?

2. Hikoya qahramonlaridan qaysi birining xatti-harakatini ma'qullaysiz?

Qaysi birining fe'l-atvori, o'zini tutishi sizga yoqmadir?

3. Hayotda shunday kishilarni uchratganmisisiz?

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari quyidagilar:

1. O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini boyitish, matnni ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan dalillarni o'quvchilarning o'z hayotida kuzatganlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

2. Yozuvchining hayoti va ijodiga qiziqish uyg'otish. Masalan, 4-sinfda Zafar Diyorning hayoti va ijodi haqida quyidagicha ma'lumotlar berish mumkin: Zafar Diyor Namangan viloyatining Chust tumanida tug'ilgan. Ota-onasi dehqon bo'lgan. Ular kambag'allikda kun kechirishgan. Zafar Diyor to'rt yoshga to'lganda uning oilasi Toshkentga ko'chib keladi. Onasi bosmaxonada ishlaydi. Shoirning

o'zi esa eski maktabda o'qiydi. Keyinchalik Toshkentdagi 7- bolalar uyida tarbiyalanadi. Shoirning birinchi she'rlar to'plami 21 yoshida bosilib chiqadi.

3. O'quvchilarni asarni hissiy idrok etishga tayyorlash.

4. Asar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirish. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi"dagi "Xarita" matni ustida ishlaganda so'z va iboralar lug'ati quyidagicha bo'lishi mumkin:

Og'zing ochilib qolsin – hayron bo'lib qolgin

Qolipdan chiqqan g'ishtdek – hamma tomoni birdek tekis

Loqayd – befarq

Kashfiyot – izlanishlar natijasida yaratilgan narsa; ixtiro

Ayilday botdi – qattiq tegdi, ranjitdi

Pisanda qilmoq – oldindan biror shart qo'ymoq; ta'kidlamoq.

Tayyorgarlik ishlarining ta'limiy shakllari xilma-xil bo'lib, o'qituvchi asar mazmuni va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davrida nimalar haqida ma'lumot berish maqsad qilingan bo'lsa, avvalo, o'quvchilarning o'zlaridan ular haqida bilganlari so'rab aniqlanadi. Masalan, "Kitobga ixlos" asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning dastlabki bilimlari quyidagicha aniqlanadi:

O'qituvchi: – Bugun biz Vatanimizning o'tmishiga sayohat qilamiz. Sayohatimiz Buxoro shahriga bo'ladi. Sayohatchilar ikki guruhga bo'linadi. Buxoro darvozalari ochilishi uchun bir necha tilsimlarni yechishimiz zarur. Buning uchun har bir guruh o'ziga berilgan savol-topshiriqlarni bajarib, shohsupaga ko'tarilishi zarur.

1-guruh uchun savol-topshiriqlar:

1. Tarixda yashagan buyuk olimlar, shoirlar, yozuvchilar, sarkardalardan kimlarni bilasiz?

2. Buxoroda qaysi buyuk shaxslar yashagan?

3. Buxorodagi tarixiy binolar, joylar nomini ayting.

2-guruh uchun ham shu tarzda savol-topshiriqlar beriladi yoki har ikkala guruh uchun shu savol-topshiriqlar berilib, "Kim oldin shohsupaga yetib boradi?" sharti qo'yiladi.

Xattaxtaga buyuk shaxslar portreti, tarixiy joylar tasvirlangan rasmlar ilib qo'yiladi.

Tayyorgarlik shakllaridan biri – **ekskursiyadir**. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag'ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o'rganilganda foydalanish mumkin. CHunonchi, 1-sinfda "Issiqxonada", 2-sinfda "Metropolitan" kabi mavzularni o'rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya o'quvchilarning asarda ifoda etilgan hodisalarni aniq va ongli o'zlashtirishlariga yordam beradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, tabiat hodisalarini kuzatish va ularni aniq tasvirlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ekskursiya bolalarda tabiatga mehr uyg'otadi, uni sevishtirish va tabiat ehsonlarini asrash hissinini tarbiyalaydi.

Ishlab chiqarish korxonalariga, muzey va boshqa joylarga ekskursiyalar esa tarixiy voqealarning to'g'ri idrok etishlarini ta'minlaydi, kattalar mehnati bilan tanishtiradi, o'quvchida mehnatga muhabbat uyg'otadi, kasbga yo'naltiradi.

Film namoyish qilish. Tarixiy materiallarni, asar muallifi hayotini o'rganishdan oldin film namoyish qilinsa, o'quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Masalan, 2-sinfda "Gulzorda" hikoyasini o'qishda "Mehrobdan chayon" filmidan parcha ko'rsatilishi, 3-4-sinflarda Ibn Sino haqidagi asarlarni o'rganishda "Ulug'bek xazinasi", Alisher Navoiy haqidagi asarlar bilan tanishtirishda "Alisher Navoiy" filmi namoyish etilishi mumkin.

Kinofilm va diafilmlardan o'quvchilarni asarni o'qishga tayyorlash davrida foydalaniladi. Ular o'quvchilarning tasavvur qilishlariga, tushunchalarini oydinlashtirishga, ongli o'qish va hissiy idrok etishlariga yordam beradi. O'quvchilarning film namoyishida tug'ilgan ayrim savollariga ularning o'zlari

yangi o'qiydigan asarlardan javob topadilar. Tayyorgarlik ishlarini bunday uyushtirish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishlarini ham oshiradi.

O'qituvchi hikoyasi. Bu metod asar muallifi haqida ma'lumot berishda eng samarali hisoblanadi. Asar muallifi shoir va yozuvchilar haqida so'zlab berilayotganda ularning portretlari, bolalar uchun yozgan asarlari namoyish etilsa, o'quvchilarning muallif ijodiga qiziqishlari ortadi. Boshlang'ich sinfda shoir, yozuvchilarning o'z tilidan o'qigan asarlari yoki ular haqida boshqalar aytgan fikrlarni magnit tasmasidan eshittirilsa yoki video tasmadan ko'rsatilib, unga o'qituvchi hikoyasi qo'shilsa, darsning samaradorligi yanada oshadi. Masalan, 4-sinfda O'zbekiston Respublikasi Davlat Mathiyasi aytilgach, A. Oripovning o'zi aytgan "O'zbekiston" she'ri qo'yib eshittirilishi mumkin.

O'qituvchi yozuvchi va shoirlar haqidagi ma'lumotlarni o'quvchilar saviyasiga mos qilib, hajonli qilib hikoya qilsa, o'quvchilarning badiiy asarni o'qishga ichki istagi kuchayadi, ularda kitob o'qishga muhabbat ortadi. Yozuvchi haqidagi ma'lumot 1- sinfdan 4- sinfga borgunga qadar ko'paytirilib, chuqurlashtirilib boriladi.

Asarni o'qishga tayyorgarlik bevosita o'quvchilarning **mustaqil izlanishlari** asosida ham tashkil etiladi. Masalan, "Kitobga ixlos" (4-sinf) asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning o'tmishda yashagan tarixiy shaxslar haqidagi tushunchalari aniqlangach, o'quvchilar xayolan sayohatga olib chiqiladi. O'qituvchi o'quvchilarni Buxorodagi tarixiy muzeyga taklif etadi. Muzeyda o'quvchilar Abu Ali ibn Sino portretini kuzatadilar, u haqdagi yozuvlarni o'qiydilar (Muzey uchun sinfning biror qismi ajratiladi).

Abu Ali ibn Sino – ma'rifatpar alloma

Abu Ali ibn Sino – buyuk hakim

Men kechalari kam uxlar, kunduzlari ham ilmdan boshqa narsa bilan shug'ullanmas edim. (Ibn Sino)

Bir kuni shohdan kutubxonasiga kirishga va u yerda tibga oid kitoblarni mutolaa qilishga ruxsat so'radim.
Shoh menga ruxsat berdi. (Ibn Sino)

Ibn Sino dorivorlar tayyolash, yurak kasalligi, jarrohlik va boshqa sohalarga doir 400 dan ziyod asar yozgan

O'quvchilarni mustaqil izlanishga o'rgatishning yana bir usuli o'quvchilarga oldindan yozuvchi yoki asar yozilgan davr haqida kitoblar, manbalar tavsiya etib, ulardan ma'lumotlar to'platish, albomlar tayyorlatish, so'ng o'quvchilar o'zlari aniqlagan ma'lumotlarni o'qib, so'zlab berishidir.

Sinfdan sinfga ko'chish bilan yozuvchi hayoti va ijodi haqidagi o'quvchilar bilimi ortib boradi. Asar muallifi bilan tanishtirishga qo'yilgan talablar ham ko'payadi. O'qituvchi qisqa ma'lumot berishdan yozuvchi hayoti bilan to'liqroq tanishtirishga o'tadi. Bunda u kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yoshiga mos imkoniyatlarni, ular yozuvchi bilan qay darajada tanish ekanligi va uning asarlaridan nimalarni o'qiganligini hisobga oladi.

TA'LIM MUTOLAADAN BOSHLANADI

Har bir avlod oldida insoniyat yaratgan jamiki bilimlarni o'rganish va o'zlashtirish vazifasi turadi. Mavjud adabiyotlarni o'qib o'rganmasdan turib bu vazifani ado qilib bo'lmaydi. Zero, insoniyat ma'naviy madaniyatini ta'lim-tarbiya negizida turuvchi mutolaasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. "Ta'lim bir narsaning haqiqatini batafsil va yaxshilab bildirish ma'nosini anglatadi,- deb yozadi Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf... Ta'lim sharxlash, ochiqlash, tarbiya berish va nasihat qilish kabi ishlardan iborat bo'lib, beshikdan to qabrgacha ilm izlashni" taqozo etadi. (4)

Shunga ko'ra mutolaa madaniyatini xarakter xususiyatiga ko'ra insoniyat tarixiy taraqqiyotining o'ziga xos ko'zgusi, hayotiy tajribalarni ifodalashning muhim vositasi deb atash mumkin.

Buyuk aql egalaridan qaysi birining hayot yo'liga nazar tashlamang, mutolaaning ular umrini mayoq singari ichdan nurlantirganini ko'rish mumkin. Alisher Navoiy Fariddin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonini yod olganida go'dak yoshida edi. Lekin mazkur asarda ilgari surilgan g'oya uning xayolini bir umr tark etmadi. Tark etmadigina emas, ijodiy tafakkurini ulug' ishlarga yo'naltirdi.

Eramizgacha bo'lgan birinchi asrda yashab ijod etgan Rim shoiri Tit Lukretsiy Karning "Narsalarning tabiati haqida" poemasi Sitseron, Vergiliy, Jordano Bruno va Bekonlarni cheksiz hayratga solgan, Nyuton va Lomonosov kabi mutafakkirlar dunyoqarashini shakillanishda katta rol o'ynagan bo'lsa, Yusuf Xos Hojibning "Qutadig'u bilig", Firdavsiyning "Shohnoma", Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari, Ahmad Yassaviyning hayotbaxsh hikmatlari ham necha asrdirki, kishilik jamiyatining ma'naviy kamolotiga xizmat etib kelmoqda. Ammo bu asarlar o'zi bilan tillashishga qodir kishilargagina bag'rini ochadi. Shunday ekan, bir qarashda oddiygina tuyuladigan kitobxonlik siri nimada? Boshqacha aytganda, mutolaa madaniyati nimani anglatadi?

Badiiy adabiyot va u haqdagi fanlar, shuningdek, pedagogika, didaktika, ruhshunoslik taraqqiy etgan sari bu muammo ta'lim-tarbiyaga aloqador ziyolilar, mutaxassis olimlar oldidagi dolzarb masalalardan biri bo'lib qoldi.

Shaxs ma'naviy kamoloti ko'p jihatdan shu masalaning to'g'ri qo'yilishi va ijrosi bilan bog'liq. Inson bilimlarining 85 foizi bevosita kitob mutolaasi orqali egallanishi nazarda tutilsa, uning muhimligi yanada ravshan toptadi.

Bilim manbai, tarbiya vositasi bo'lgan kitobga yo'l – kitobxonlik mutolaa muammosi bugun yuzaga kelgan masala emas. Uning ildizini kishilik jamiyatining ilk davridan, xalq og'zaki ijodi namunalari ijrosidan izlamoq kerak. Hozirgi adabiy ilmiy iste'moldagi kitobxonlik tushunchasi tarixi esa shubhasiz, qadimiy bitiktoshlarga borib taqaladi.

Eramizning III–IV asrlarida yaratilgan qadimiy hind yodgorligi "Kalila va Dimna", 1069-yilda Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan "Qutadg'u bilig", 1082–1083-yillarda Kaykovusning o'g'li gilonshohga bag'ishlab yozgan "Qobusnoma" asarlarining asrlar osha jahonning ko'pgina tillariga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilishi mutolaa madaniyatining dunyoviy ahamiyatiga molik ish ekanini ko'rsatadi. Zero, adabiyot tarixi u yoki bu g'oyalarni targ'ib etgan yozuvchilar va ularning asarlari tarixi bo'libgina qolmay, shu asarlarni mutolaa qiluvchi kitobxonlarning ham tarixidir. Shu ma'noda kitobxonlik muammosini adabiyotning o'zi kabi qadimiy desak xato bo'lmaydi. Binobarin, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Abu Abdullo al-Xorazmiyning "Mafatih-al-ulum", Nosiriddin Burxoniddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy", Xondamirning "Makorimul axloq" va Alisher Navoiy, Zahridin Muhammad Boburlarning qator asarlarida kitobxonlikka oid qimmatli fikrlar bayon qilingan. Jumladan, "Qissasi Rabg'uziy" muallifi asarning yaratilish sabablari to'g'risida yozadi: "...payg'ambarlar qissalariga g'oyat rag'batim bor. Tekma yerda tekma kim ersada bo'linur ba'zisi nomustaqim. Bir onchasi muqarrar va bir onchasi mubattar bor. Bir ozining so'zlari kesuk bor, bir ozining maqsudlari o'ksuk. Emdi sanung zimmangdin chaqq'an, qalamungdin oqq'an, kitobatma sanung, iboratma sanung bo'lib bizga "Qisas ul-anbiyo" bo'lsa, o'qumoqqa keraklik, o'rganmakga yarog'lig' erdi, teb iltimos yanglig' ishorat bo'lji ersa nechama o'zumni ul ishga loyiq, ul amalga muvofiq ermasin bilmish erkan o'zumni og'irlab nafs saqlamish bo'lub o'g'ur bo'lsun teb bu og'ir ishga o'g'radimiz... kitob boshladimiz".

Kitoblar olamining bilim manbai, tarbiya vositasi sifatidagi xosiyatlari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, mukammallikka eltuvchi jihatlaridir. Huddi mana shu jihatlarining ijtimoiy mohiyatini ham tayin etadi.

Ma'lumki, turfa olam jumboqlari had-hisobsiz. Inson faqat ilmga tayanib, uning sirlaridan voqif bo'la boradi. Zero, Muhammad alayhissalom hadislarida "Ilm olish har bir musulmon er va musulmon ayol kishi uchun farzdir", deyilishida katta hikmat bor.

“Bilim, – deb yozadi Yusuf Xos Hojib “Qutadgʻu bilig” (“Saodatga boshlovchi bilim”) asarida, ipor bilan juda oʻxshash. Ularning har ikkalasini yashirmoq behuda. Iforni yashirsang, hidi bildirib qoʻyadi. Bilimni yashirsang, tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka oʻxshash. Ammo uning boshqa boyliklardan tubdan farqi bor:

Bilim – boylik axir, zavoldan yiroq,

Uni ola bilmas qaroqchi biroq.

Bilim va zakovat kishiga qoʻyilgan oʻziga xos kishandir. Kishanlangan ot yovuz va yaramas narsalardan uzoq boʻladi. Shuningdek, suyukli, zoʻr otlar ham koʻpincha kishanlangan boʻladi. Suyukli otning kishanlanishiga sabab – uning ehtiyotlanishi”.

Maʼlum boʻladiki, ilm va taʼlim olam jumboqlarini yechish uchun kalit vazifasini oʻtabgina qolmaydi, insonni “yovuz va yaramas narsalardan” asrab, uning maʼnaviy yuksalishiga ham yoʻl ochadi.

Alisher Navoiyning muborak taʼbirlari bilan aytganda, “Jaholat – oʻlimdir, bilim – tiriklik”.

Turk shoiri Yunus Emroning fikricha, “ilm oʻzni bilmakdir. Sen oʻzingni bilmassan, bu nechun urinmakdir?”, “Ilm ayni paytda, oʻzgani ham bilmakdir”, – deydi Ibrohim Haqqul “Zanjirband sher qoshida” nomli kitobida – Olimlik-olam va odamni tanish, shunda adashmaslik zakovatidan yiroq ish emas. Ilm haqdan yurakka qoʻyilgan nur. Ilm – hayot va jamiyat muammolarini bexato ochish shijoati. Ilm – dildagi, jurʼatdagi yolqin. Aql oʻz tabiatiga koʻra koʻnikuvchan va egiluvchandir. Shuning uchun u faqat ilm taʼsirida jasorat kasb etadi”.

Shu oʻrinda Alouddin Mansurning zamondoshlari tomonidan “bahri-ul mugʻriq” (tubsiz dengiz), “hujjatul islom” deb tan olingan buyuk alloma Muhammad Abu Homid Tusiy – Gʻazzoliy taqdiriga oid quyidagi hikoyasi ibratlidir: “Boshlangʻich bilimlar va huquqshunoslik fanini tugʻilgan shahrida oʻrgangan Abu Homid keyinchalik Jurjonga, oʻsha davrning mashhur qomusiy allomasi Abu Nasr huzuriga borib, tafsiri ilmni oʻsha yerda davom ettiradi. Bir

necha yil mobaynida ustozining barcha bilimlarini egallab, oʻqib-oʻrgangan kitoblariga koʻp jildlik sharh va izohlar bitib, oʻz yurtiga qaytayotganida, yoʻlda kelajak hayotida katta ahamiyat kasb etgan voqea roʻy beradi. Gʻazzoliyning oʻzi bu haqda shunday hikoya qiladi: “Yoʻlda karvonimizga qaroqchilar hujum qilib, bor narsamizni talab ketdilar. Men qaroqchilar boshligʻining ortidan borib: “Olgan narsalaring orasida senga hech qanday foydasi boʻlmagan bir toʻrva bor, shuni qaytarib bergin”, – deb yalindim. “Toʻrvangda nima bor edi?” – soʻradi u. Unda mening bor ilmim – juda koʻp kitoblardan olib yozilgan sharh va izohlar bor. Necha yillardan beri musofirlik azobini tortib topgan boyligim – shu”, – dedim. Qaroqchi kulib: “Har qanday odam olib qoʻyishi mumkin boʻlgan narsani mening ilmim deyishga uyalmaysanmi?” – dedi va “uning ilmni qaytarib beringlar”, – deb buyurdi. Bu gap menga shunday qattiq taʼsir qildiki, Tusga qaytib kelganimdan keyin uch yilgacha uydan tashqariga bir qadam qoʻymasdan, oʻsha yozgan sharh – izohlarimning hammasini yod olib, hech qanday qaroqchi ololmaydigan joyga – qalbimga jo qildim”.

Demak, oʻqimishlilik shunchaki oʻqish emas, balki oʻqiganini qalbiga jo qilib olishni va unga amal qilishni ham taqozo etar ekan. Shundagina oʻqimishlilik yovuzliklardan asrovchi kishan, ezgulikka yoʻl ochuvchi kalit vazifasini bajaradi. Oʻqiganini qalbiga joylagani uchun va oʻz ilmining cheksizligiga koʻra Muhammad Gʻazzoliy tubsiz dengizga qiyoslangan, Alisher Navoiy “sheʼriyat mulkining sultoni” deb ulugʻlangan. Mahmud Koshgʻariy, al-Beruniy, al-Xorazmiy, Ibn Sino va boshqalar haqida ham shunday deyish mumkin.

Ilmli boʻlish uchun yillar mobaynida izchil mutolaa talab etilgani kabi fikr qilishga odatlanish, yaʼni mustaqil fikrlash salohiyatiga ega boʻlmoq uchun ham fahm-farosatdan tashqari, aql-zakovat ham zarur. Aql-zakovatdan yiroq odam hatto oʻz turmushini tartibga sola olmaydi.

Fikrsizlik – nodonlik belgisidir. Nodonlikdan jaholatga bir qadam va u inson maʼnaviy kamolotiga butunlay zid. Shuning uchun ham komil insonlar nodonlikka

qarshi kurashib kelganlar. XII-XIII asrlarning faylasuf shoiri Ahmad Yassaviyning quyidagi misralari bejiz dunyoga kelmagan.

Duo qiling, nodonlarning yuzin ko'rmay,
Haq taolo rafiq bo'lsa birdam turmay.
Bemor bo'lsa, nodonlarning holin so'rmay,
Nodonlardin yuz ming jaf o'rdim mano.

Bu shoirning dunyodan shunchaki qo'l siltovi izhori bo'lmay, nodonlikka, jaholatga qarshi achchiq isyonidir. San'atning chinakam muxlisi, badiiy adabiyot bilan do'st tutingan kishi boshqalarga yomonlik sog'inmaydi.

Ko'rinadiki, ma'naviy-axloqiy kamolotga eltuvchi yo'l o'qishga, ya'ni kitobxonlikka kelib taqaladi.

Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyevning "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyida "ko'plab bolalarimizning kitobdan uzoqlashib, ko'p vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazayot-gani"dan tashvishlanib gapirishi kitobxonlik muammosining davlat ahamiyatiga molik masala ekanligiga dalolatdir.

"Yoshlarimiz o'zimizning gazeta-jurnallarimizni o'qimasa, o'z milliy adabiyotimiz va san'atimizni bilmasa, – degan edi Prezident o'z nutqida, – ular qanday qilib vatanparvar bo'ladi? Ularning ong-u tafakkuri, dunyoqarashi nima hisobidan shakllanadi?"

Ta'lim bosqichlarida mutolaa madaniyati tarbiyasiga doir soha mutaxassislarning e'tirof qilishlaricha, kitob o'qishni majburiyat emas, ehtiyoj darajasiga ko'tarilishi kitobxonlik madaniyatini tarkib toptirishning muhim sharti hisoblanadi.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUV JARAYONINI DIDAKTIK TALABLAR ASOSIDA TASHKIL ETISH

Boshlang'ich sinflarda o'quv jarayonini didaktik talablar asosida tashkil etish uchun har bir turdagi darslarning tuzilishini to'g'ri belgilash muhimdir. Darslarning tuzilishi moslashuvchan bo'lishi o'qituvchi oldida turgan pedagogik muammolarni hal qilishga ijodiy yondashishga zamin yaratadi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchining o'z oldiga qo'yan maqsadga erishishi uchun didaktik maqsad va vazifalar oldindan belgilanadi. Ushbu maqsad va vazifalarning mohiyati va ketma-ketligi ma'lum bir turdagi darslarga oid ta'lim jarayonining mantiqiy izchilligiga bog'liq.

Darslar tuzilishida quyidagi elementlar ajratiladi: tashqi konstantalar (dars bosqichlari) va ichki o'zgaruvchanlik (metodlar va tamoyillar).

Asosiy didaktik maqsadga muvofiq har bir dars turi o'ziga xos makrostrukturaga ega bo'lib, o'quv materialining mazmuniga, o'quvchilarning yosh xususiyatlari va tayyorgarligiga, o'quv jihozlarning holatiga qarab qisman o'zgarishi mumkin.

Har bir turdagi darsning mikrosxemasi o'zaro bog'liq bo'lgan pedagogik maqsadlarning oqilona ketma-ketligini ta'minlaydigan usullar, metodlar va o'quv vositalari majmuasini o'z ichiga oladi. Ular birgalikda, bilimlarni assimilyatsiya qilish sifatiga ta'sir qiladi. Darslarni rejalashtirishda o'qituvchi darsning didaktik maqsadi va vazifalaridan, o'quvchilarning bilim darajasi, o'quv-biluv faoliyati motivatsiyasidan kelib chiqadi.

Darslar tarkibi mohiyatan quyidagi masalalar doirasida belgilanishi mumkin:

1. Darsning mavzusi, maqsadi, vazifalari o'quv faoliyati motivatsiyasi bilan bog'liqligi.
2. Asosiy faktlar, hodisalarni takrorlash va tahlil qilish.
3. Tushunchalarni umumlashtirish, tizimlashtirish va o'zlashtirish orqali amaliy vazifalarni bajarish.
4. Bilimlarni o'zlashtirish asosida tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilish.

Shu jarayonda ilgari olingan bilimlarni mustahkamlash, yangilarini o'zlashtirish, umumlashtirish, tizimlashtirish, ko'nikma-malakalarni egallash, ularni nostandart vaziyatlarda amalda qo'llash va h.k. Bunday kombinatsiyalar juda ko'p bo'lishi mumkin.

Boshlang'ich sinflarda ko'p hollarda asosiy didaktik maqsadlar bitta ta'lim jarayoniga birlashadi. Masalan, ertakni o'qish orqali o'quvchilar xulq-atvorining ma'lum me'yorlari to'g'risida tushunchaga ega bo'ladilar, o'qish qobiliyatlarini yaxshilaydilar va oldingi darslarda olgan bilimlarini umumlashtiradilar.

Ta'lim jarayonida oqilona tanlov va kombinatsiyalarsiz qo'llaniladigan usullar tegishli natijani bermaydi. O'qituvchi darsda qanday ishlarni amalga oshirishi, o'quvchilar esa muayyan o'quv vaziyatlarda qanday harakatlar qilishlari, berilgan vazifalarni qanday hal qilish yo'llarini bilishlari, aniq tasavvur qilishlari maqsadga muvofiqdir.

O'qitish usulini tanlash o'qituvchining metodik tajribasi, ko'nikma-malakalariga bog'liq. Har doim va hamma joyda ishlatilishi mumkin bo'lgan universal maqbul usul yo'qligi sababli, har bir o'qituvchi o'qitish usulini mutsamil ravishda o'zi tanlaydi va faoliyatida qo'llaydi. O'qituvchi o'quv predmetini yaxshi bilsa va o'quv jarayonining pedagogik-psixologik qonunlariga amal qilsagina ta'lim samaradorligini ta'minlay oladi.

Ta'lim usullari tasnifining ko'p o'lchovliligi zamonaviy didaktika muammolaridan biridir. Eng oddiy tasnif o'qitish usullarini o'qituvchining ish uslublariga (aytib berish, tushuntirish) va o'quvchilar faoliyati uslublariga (o'quv materialini tushunish, eslab qolish, mustahkamlash) ajratadi.

Ba'zan ayrim mavzuni o'rganish har xil turdagi darslarga ajratishda qiyinchilik tug'diradi. Yangi materiallarni o'zlashtirish mavjud bilimlarni qo'llash, umumlashtirish va tizimlashtirish bilan birlashadi. Agar dars rejalashtirilgan bo'lsa, dars turlari va ularning tarkibiy elementlarini aniq belgilash ko'zda tutiladi. Shu bilan birga, ba'zi bir bosqichlar umumlashtirilgan dars tarkibidan chiqib ketishi, boshqalari birlashtirilishi yoki takomillashtirilishi mumkin.

Inson hayotida aqliy faoliyatning ulushi doimiy ravishda oshib borishi bolalarni muntazam ravishda aqliy mehnatga odatlantirish, uyda o'qitish zarurligini keltirib chiqaradi. Uyga beriladigan vazifalar hajmi, murakkabligi ilmiy asoslangan bo'lishi kerak. Tadqiqotchilar amaliy tajribaga asoslanib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining uy vazifasini bajarishi uchun vaqt me'yorlarini aniqlaganlar. Ushbu me'yor quyidagicha: 1-sinfda – 1 soatgacha; ikkinchisida – 1,5 soatgacha; 3-4-sinflarda 2 soatgacha. Ta'lim jarayonida o'qituvchining o'qitish usullari va o'quvchilarning o'qish usullari bir-biriga bog'liqdir, chunki pedagogik o'quv maqsadlarining amalga oshirilishini ta'minlaydigan omillar o'qituvchi va o'quvchilarning maqsadga muvofiq o'zaro aloqalari tizimi bilan bog'liq. Boshlang'ich sinflarda o'qitishning didaktik usullari – bu o'qitish, tarbiyalash va nutq o'stirishga xizmat qiladi.

Ta'lim metodlarining quyidagi umumiy pedagogik funksiyalari ajratiladi: ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi.

Muhimi o'quvchilarning bilimlarni mustaqil ravishda egallash, boyitish, chuqurlashtirish va hayotda ijodiy tadbiriq etishga qodir bo'lgan o'qimishli yoshlarning uyg'un rivojlanishiga maqbul yordam berishdir. Uning ijrosi o'quv materialining mazmuni, o'qitish maqsadi, ta'lim darajasini hisobga olgan holda o'qitishning metodlari va uslublarini, ularning didaktik tuzilmalari va vositalarini maqbul tanlash bilan maqsadga muvofiq o'qitish sharoitida muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Boshlang'ich sinflarda ta'lim samaradorligi ko'p jihatdan darsliklarning tuzilishi, metodik ta'minoti va o'qituvchining kasbiy mahoratiga bog'liq.

Darsliklarning tarbiyaviy vazifasi undagi materiallar va ma'lumotlarning ta'sirchanligi tufayli amalga oshiriladi. U o'quvchilarni nafaqat bilimlar tizimi bilan qurollantiradi, balki ma'naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirishga ham ta'sir ko'rsatadi: o'qish, o'rganish, fikrlash, tahlil qilish, umumlashtirish, ta'kidlash, rejalashtirish, o'zini o'zi boshqarish motivatsiyasini rivojlantirish imkonini beradi. Bundan o'qitish usullari, shakllari va vositalari o'zaro bog'liq degan xulosaga kelish

mumkin. Darhaqiqat, metodlar shakllarda amalga oshiriladi: ta'lim shakllari esa o'quv jarayonini loyihalash sifatida ta'lim usullari ijrosini ta'minlaydi.

Tadqiqot muammosi yuzasidan olib borilgan izlanishlar aynan boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning o'quv-biluv motivasiyasini shakllantirishda o'qituvchi zimmasiga katta mas'uliyat yuklanishini dalillashga imkon berdi. Aynan boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatiga qiziqishini oshirish, ta'lim olishga ishtiyoq bilan yondashishlari uchun darslarni qanday tashkil qilish kerak degan savol soha mutaxassislari va amaliyotchi o'qituvchilar oldida hamisha ko'ndalang turadi.

An'anaviy pedagogika darsliklarida didaktika ta'lim va tarbiya nazariyasi sifatida belgilanadi, bu shubhasiz to'g'ri, ammo ayni paytda, etarli darajada to'liq ham emas.

Birinchidan, ta'lim va tarbiya tizimida bir emas, balki bir necha asosli va samarali nazariyalar mavjud (rivojlanish, muammoli, modulli, tabaqalashtirilgan, kompyuter va boshqa turdagi mashg'ulotlar turlari va nazariyalari).

Didaktikaning ilmiy-pedagogik asoslari psixologiya, fiziologiya, ta'lim nazariyasi, aloqa sosiologiyasi, maktab gigienasi, o'quv fanlarini o'qitish metodikasi, ilg'or pedagogik tajribani o'rganish va boshqalar bilan ifodalanadi.

Didaktika ikkita funksiyaga ega: bilim berish (nazariy) va amalda qo'llash (o'qitish).

Didaktikaning fan sifatida o'ziga xos predmeti va o'rganish ob'ekti mavjud bo'lib, boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning yosh xususiyatlari va hayotiy tajribalari bilan bog'liq ko'p qirrali faoliyatni talab etadi.

Ta'lim – bu o'quvchilar tomonidan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish, dunyoqarashi, axloqiy fazilatlarini shakllantirish, ijodiy kuchlari va qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq jarayon va ta'lim natijasidir.

O'qitish – bu o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning maqsadga muvofiq amalga oshirilishi jarayonidir. O'qitish tamoyillari o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlaydigan eng muhim didaktik talablardir.

Ta'lim mazmuni esa o'quvchi shaxsining shakllanishi va rivojlanishi uchun asos bo'lgan bilim, qobiliyat va ko'nikmalar tizimi majmuidan iboratdir.

O'quv jarayonida o'qitish faoliyati va o'quv faoliyati mushtarak xususiyatga ega. Ikki asosiy faoliyatning bunday munosabati ta'lim jarayoni faoliyatining muhim shartidir. Belgilangan o'quv vazifasi va o'quvchilarning bilim faoliyati ta'limning prosessual jihatdan o'z-o'zining harakatlanishini ta'minlaydi. Ta'lim jarayonining bilish qonuniyatlariga bog'liqligi o'quv maqsadi ijrosi mohiyatini ifodalaydi.

Idrok qilish aks etuvchi faoliyat sifatida atrof'dagi olamni inson ongida turli darajadagi adekvatlik bilan ko'paytirishi mumkin. Bu inson tanasining har qanday ta'sirga manba xususiyatlariga mos keladigan selektiv reaksiya bilan javob berish qobiliyatini rivojlantiradi.

Bunday aks etuvchi faoliyatda qarama-qarshi ikkita jarayon mavjud: interiorizatsiya jarayoni (tashqi ijtimoiy faoliyat tuzilmalarini o'zlashtirish natijasida inson ruhiyati ichki tuzilmalarining shakllanishi) va eksteriorizatsiya jarayoni (insonning tashqi ijtimoiy faoliyatiga oid psixologik tuzilmalar).

Bu ikki jarayon insonning bilish faoliyati asosini tashkil etadi. O'quv jarayonining mohiyati bilish jarayonining umumiy yo'nalishidan kelib chiqadigan va tashqi olamning inson bilish faoliyatida aks etishi bilan bog'liq bo'lgan umumiy qonuniyatlari bilan belgilanadi.

Didaktika o'qitishni o'zaro bog'liq elementlar (komponentlar) to'plamini o'z ichiga olgan murakkab yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqadi. O'quv jarayoni murakkab tizim bo'lib, faoliyat ko'rsatayotgan tarkibiy qismlarining cheksiz xilma-xilligi, munosabatlari va aloqalari bilan ifodalanadi. Ushbu tizim tarkibiga axborot komponentlari, o'qitish vositalari, tashkil etish va boshqarish vositalari kiradi.

O'quv jarayonining tarkibiy qismlarini quyidagicha belgilash mumkin:

1. Maqsadli tarkibiy qism (darsning maqsad va vazifalari).

2. Rag'batlantiruvchi – motivasion komponent (qiziqish, o'rganish motivlari).

3. Ta'lim mazmuni (o'quv dasturi, o'quv qo'llanmalar, darsliklar).

4. Operasion-faoliyat komponenti (o'qitishni tashkil etish usullari, vositalari va shakllari).

O'quv faoliyati – bu o'quv-bilish vazifalarini hal qilishga qaratilgan o'quvchilarning faol, konstruktiv va ijodiy faoliyati sifatida ta'lim maqsadi va vazifalari (ta'lim, tarbiya, rivojlantirish), o'quv materialining mazmuni va ta'lim faoliyati motivlarini tashkil etadi. Shu jarayonda jamiyatning ta'limga nisbatan doimiy ravishda ortayotgan talabi bilan mavjud o'qitish amaliyoti o'rtasida muvozanatning buzilishi o'z aksini topadi.

Ma'lumki, har qanday fan o'z mazmuniga ko'ra o'ziga xos qonun va qonuniyatlarga ega. Didaktikada aniq shakllangan qonunlar mavjud emas, shuning uchun o'quv jarayoni ko'p funksiyali jarayon (tarbiyalash, ta'lim, taraqqiyot) ekanligini hisobga olib, didaktika boshqa fanlarning qonunlariga asoslanadi. Ko'pgina didaktik asarlarda o'rganish qonuni bilimlarni assimilyasiya qilish qonuni yoki shaxsiy rivojlantirish qonuni va boshqalar bilan almashtiriladi.

Darhaqiqat, agar biz o'quv jarayonini bilimlarni assimilyasiya qilish jarayoni deb hisoblasak, unda didaktika qonuni psixologiyani nazarda tutadigan bilimlarni o'zlashtirish qonuniga tushiriladi. Agar o'qitishni o'quv jarayonining mohiyatini aks ettiradigan o'qituvchi va talaba o'rtasidagi aloqa nuqtai nazaridan ko'rib chiqsak, u holda o'rganish qonunlari sosiologiya fani murojaat qiladigan ijtimoiy qonunlar bilan almashtiriladi.

Agar biz o'quv jarayonini o'qituvchi tomonidan uyushtirilgan va boshqariladigan jarayon deb hisoblasak, unda didaktik qonun nazorat qonuni bilan, ya'ni kibernetika qonuni bilan almashtiriladi.

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, didaktikada o'qitish qonunlari u bilan bog'liq bo'lgan fan qonunlari bilan o'zaro bog'liqdir.

O'quv jarayoniga xos qonuniyatlari Yu.K.Babanskiy, M.A.Danilov, B.I.Korotyaev, M.N.Skatkin kabi rus olimlari, R.Haydarov, X.Ibragimov,

R.Safarova, A.Musurmonova, B.Xodjaev, U.Xodjamqulov kabi o'zbek olimlari tomonidan atroflicha o'rganilgan.

O'quv jarayonini samarali rejalashtirish va boshqarish qonunlari va qonuniyatlari o'qitish tamoyillari va ularning amaliy pedagogik faoliyati qoidalarini ishlab chiqish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

O'qitish tamoyillari – bu o'quv jarayonini tashkil etish va o'tkazish uchun barcha harakatlarning pedagogik asosligini belgilaydigan asosiy didaktik shartlar. Didaktik prinsiplar ta'lim mazmunini shakllantirishga va o'quv jarayonini tashkil etishga qo'yiladigan umumiy talablarni – ham umuman, ham uning individual aloqalarida aks ettiradi. Didaktik prinsiplarning tuzilishi o'qitish qonuniyatlari va qonuniyatlarining tuzilishi bilan belgilanadi. Ta'lim jarayonida didaktik tamoyillar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Odatda, ma'lum bir darsda bir yoki bir nechta prinsiplar ustun bo'lishi mumkin, qolganlari esa bir-birini to'ldirishi mumkin.

Boshlang'ich sinflarda rivojlantiruvchi ta'lim prinsipiga amal qilish fanlarni o'rganish jarayonida o'quvchilarning har tomonlama va uyg'un rivojlanishi uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishni talab qiladi. Negaki ta'lim shakllari va vositalariga tizimli tarzda yondashilsagina o'quvchilar taqqoslash, umumlashtirish, mavhumlashtirish, tasniflash, tizimlashtirish, tahlil qilish, sintez qilish usullarini o'zlashtiradilar. Maktab o'quvchilarini ilgari surilgan nuqtai nazar asosida haqiqatni isbotlashga, tezislarni bahslashishga, asosiy g'oyani ta'kidlashga, muhim va ikkinchi darajali belgilarni ajratishga, faktik materiallarni tahlil qilish orqali xulosalar chiqarishga o'rgatish muhimdir.

O'qitish to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita o'quvchilarning real dunyoni idrok etish tuyg'ulariga asoslangan bo'lishi kerak. Ta'lim jarayonida bu bog'liqlik kuzatish prinsipini amalga oshirish orqali amalga oshiriladi (ta'lim idrokining barcha bosqichlarida vizual vositalardan foydalanish). Shu bilan birga, o'rganishni faqat hissiyotlar bilan bog'lash mumkin emas, balki hissiy va oqilona, aniq va mavhum, empirik va nazariy jihatdan maqbul o'zaro bog'liqlik va birlikni ta'minlash muhimdir.

Ta'limning qulayligi prinsipi o'qitishning mazmuni va usullari bolalarning yosh xususiyatlari va ularning umumiy rivojlanish imkoniyatlarini hisobga olgan holda tanlashni nazarda tutadi.

Tizimlilik va izchillik prinsipi yangi bilimlar ilgari o'rganilganlarga asoslanib, o'z navbatida keyingi bilimlarni o'zlashtirish uchun asos bo'ladigan tarzda qat'iy mantiqiy ketma-ketlikda ta'limni qurish zarurligini aks ettiradi. Ushbu tamoyil, o'rganilayotgan ob'ektlar va hodisalarni barcha aloqalari va bog'liqliklari bilan ajralmas shaklda aks ettiradigan tizimdagi bilimlarni o'zlashtirishni talab qiladi.

Ilmiylik prinsipi ilm-fanning zamonaviy rivojlanish darajasi va bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan ilmiy ishonchli bilimlarni ta'lim mazmuniga kiritishni talab qiladi.

Ta'lim jarayonida yangi ilmiy g'oyalar bilan tanishish ta'lim va hayot o'rtasidagi chambarchas bog'liqlikka hissa qo'shadi, ularning bilimga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi, har qanday fanni o'rganishga ijodiy yondashishni rivojlantiradi.

Boshlang'ich sinflarda nazariyani amaliyot bilan bog'lash, amaliy muammolarni hal qilish o'qituvchidan ham, o'quvchidan ham mohirlikni talab qiladi.

Nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik murakkab va ko'p qirralidir. Nazariy masalalarni o'rganish paytida amaliy vazifalarni amalga oshirish bilimlarni chuqurlashtirishga, o'rganilayotgan hodisalarning mohiyatini va ular o'rtasidagi aloqalarni tushunishga yordam beradi. Bunday holda, amaliyot ta'limning harakatlantiruvchi kuchidir. Nazariy materiallarni o'zlashtirishga asoslangan amaliy topshiriqlarni bajarish o'quvchilarda haqiqatga ishonch hosil qiladi va nazariy bilimlarni amalda qo'llash qobiliyatini shakllantiradi.

O'quvchilarning ta'limdagi mustaqilligi va faolligi prinsipi bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish va ularni amalda qo'llash jarayonida o'quvchilar

tomonidan bilim mustaqilligi va ijodiy faoliyatning namoyon bo'lishi uchun sharoit yaratishdir.

O'quvchilarning mustaqil bilim faoliyati reproduktiv (bajaruvchi) yoki izlanuvchan (ijodiy) bo'lishi mumkin.

Ta'lim jarayonini optimallashtirish prinsipi, bir qator variantlardan, ushbu sharoitda maktab o'quvchilarini o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish muammolarini hal qilishning maksimal samaradorligini ta'minlaydigan variantni tanlashni talab qiladi.

Pedagogik adabiyotlarda jamiyatning barcha ta'lim muassasalari faoliyatining umumiy yo'nalishini va pedagogik ta'lim xususiyatlarini belgilaydigan global maqsad insonning idealiga oid jamiyat g'oyasiga mos keladi, jamiyatning insonlar oldiga qo'ygan talablarini ifoda etadi.

Ta'lim-tarbiyaning umumiy maqsadlari jamiyat tomonidan ilgari suriladi va davlat xarajatlarida (ta'lim standarti) aks ettiriladi. Keyinchalik alohida fanlarga mo'ljallangan dasturlar, darsliklar, o'qituvchilar uchun o'quv qo'llanmalarda, o'quvchilar uchun didaktik materiallarda konkretlashtiriladi.

Ta'lim maqsadi o'quvchilarning o'qituvchi rahbarligi ostida qanday ta'lim natijasiga erishishi, qanday bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishi va ularni qay darajada (reproduktiv, ijodiy) tadbqiq etishi, o'quvchilarga qanday talablar qo'yilishini belgilaydi. Ko'rinadiki, o'quv jarayonida ta'lim-tarbiya va rivojlanish vazifalari ajralmas birlikda hal etiladi. Ularni o'quvchilarni har tomonlama va barkamol rivojlantirishning umumiy vazifasi birlashtiradi.

Shaxsning har tomonlama rivojlanishi uning ma'naviy va jismoniy kuchi, ijodiy qobiliyatlari va individual salohiyatining o'sishi, insonning fuqaro sifatida, axloqiy va madaniy shaxs sifatida shakllanishini anglatadi.

BADIIY IJODDA INDIVIDUALLIK MOTIVATSIYASI

(Anvar Obidjon portretiga chizgilar)

Odatda, biror yozuvchi ijodi tahlil etilganda asarlarining mavzu doirasi, tasvir uslubining o'ziga xosligi, yaratgan obrazlarning hayotligi-yu tarbiyaviy ahamiyati yoki qaysi asarida qanday g'oyalarni ilgari surgani-yu badiiy til xususiyatlari yuzasidan fikr yuritiladi. Bayon qilinadigan fikr-mulohazalar mazmunan har xil bo'lsa-da, ularni bog'lab turadigan bir nuqta bo'ladi. Bu badiiy mahorat bilan bog'liq yozuvchining ijodiy individualligi masalasidir. Taniqli bolalar shoiri Anvar Obidjon asarlariga shu jihatdan nazar tashlaganda uning shoir, nosir, kinossenarist, dramaturg, noshir sifatidagi ko'p qirrali ijodiy faoliyati ko'z oldimizga keladi. Mazkur maqolada shoir ijodi shu jihatdan tahlilga tortiladi.

Anvar Obidjon bolalar adabiyotiga dastlab "Ona yer", "Bahromning hikoyalari" to'plamlari orqali shoir sifatida kirib keldi va mavjud ijodiy an'analardan foydalangan holda o'ziga xos yo'l tanladi. "Bulbulning cho'pchaklari", "G'alati maktublar", "Kumush uy", "Gurungdagi gaplar", "Ajoyib xona", "Osmondan tushgan sozanda" turkum she'rlari fikrimizga dalildir. Ulardagi aksar majoziy-yumoristik tasvir bolalarning o'zlariga tanish, ammo bir qarashda hatto kattalarning ham etiborini tortmaydigan holat – manzaralar bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham Anvar Obidjonning she'rlarida an'anaviy uslub va shakllar shartlilik bilan bezanganini ko'rish mumkin. Uning qahramonlari ko'proq hayvonlar, hasharotlar, maysa-giyohlar, dov-daraxtlar bo'lib, tasvirning qisqaligi beixtiyor diqqatini tortadi. Ayrim she'rlari ikki-uch satrdan tashkil topgan bo'lsa-da, mazmunan tugaldir.

Shoirning turkum she'rlari qo'shiq, maktub, cho'pchak shaklida yaratilgan. Ulardagi shakliy o'xshashlik kitobxonga diqqatini jamlashga, asarlarining ma'no-mazmunini anglashga yordam beradi. Jumladan, "Siz eshitmagan qo'shiqlar" turkumidagi "Chigirtkalar qo'shig'i", "Sigir qo'shig'i", "Ajoyib xona" turkumiga doir "Tulkilar radiosida", "Quyonglar tramvayda", "G'alati maktublar" turkumidagi "Po'stinning Ayiqchaga yozgan xati" she'rlari shunchaki shakliy uyg'unlikni

anglatmaydi, balki, aksincha, ularning har birida kichkintoylarda hayrat tuyg'usini qo'zg'ashga qodir quvnoq yumor bilan yo'g'rilgan teran hayotiy ma'no bor.

"Tulkilar radiosida"gi "Toqat qilinglar bir oz, so'nggi bor kuylar xo'roz" tarzidagi axborot-e'lon ham, "Chumchuqlar bozorida"gi:

– Buncha tiqin, mashmasha?

– Sotilayapti itpashsha

tarzidagi qisqagina savol-javob ham bolalalarni atrofimizdagi olam bilan tanishtirish orqali ularning dunyoqarashini kengaytiradi, mushohada qobiliyatini tarbiyalaydi.

Anvar Obidjonning "Siz eshitmagan qo'shiqlar" turkum she'rlarida didaktik g'oya ko'proq kinoya, qochiriq, piching aralash fosh etuvchi yumor vositasida ifodalanadi.

"Obbo kalamush-ey!" she'rida tanqid tig'i kalamushsifat kishilarga qaratilgan. Xalq mulkini kishi bilmas talon-taroj qiluvchilarga nafrat uyg'otishda shoir xarakter-xususiyatiga ko'ra ularga yaqin turuvchi kalamush obrazidan ustalik bilan foydalanadi. Mana, u kalamushga qarata nima deydi:

Yoz desalar

"Temir" deb,

Sen yozibsan

"Kemir" deb.

Shoir shu tariqa kalamushning aytilgan so'zni boshqacha yozishiga go'yo uning chalasavodligini sabab qilib ko'rsatadi. Lekin ziyarak kitobxon kalamushning "temir" o'rniga "kemir" so'zini yozishidan fahmlaydiki, u chalasavod emas, balki o'zining hayotiy prinsipini bayon qilyapti. Ma'no jihatdan bir-biridan tamom yiroq bo'lgan so'zlar (*temir, kemir*) zimmasiga asosiy g'oyaning yuklatilishi qofiyadosh so'zlardagi favqulodda hamohanglik she'ning g'oyaviy-badiiy ta'sirchanligiga, uzoq muddat xotiramizda muhrlanib qolishiga yordam beradi.

Anvar Obidjon "Tekinxo'r" she'rida ham shu xildagi "adressiz" tanqidga murojaat etadi. Mazkur she'r ayni vaqtda real mazmunga ham ega. Tekinxo'rlikka nafrat g'oyasini ilgari surgan shoir asarda bolalarga tanish manzarani chizadi:

Qumursqavoy
Topib uvoq.
Terga botib
Tortdi uzoq.
Chumchuq kelib
Sekingina,
Yutdi-qo'ydi
Tekingina.

Qumursqaning zahmatkashligi, topgan uvog'ini "terga botib" ne mashaqqatlar bilan iniga sudrash, lekin tekin yashashga o'rgangan chumchuqning buning bilan ishi bo'lmasdan, tayyor oziqqa zo'ravonlik qilishi oddiy bir hol. Shoirning mahorati shundaki, ko'pchilik ko'rib yursa ham, e'tibor bermagan o'sha oddiy hayot hodisasidan tarbiyaviy ahamiyatga molik umumlashma xulosa chiqara olgan. She'rning ta'sirchanligini ta'minlangan omillardan biri keskin vaziyatning qalamga olinganligidir. Shoir uni g'oyatda qisqa satrlarda ixcham tasvirlaydi, so'zlarni chertib-chertib tanlaydi.

Sirtan qaraganda, muallif she'rda qalamga olingan voqeaning shunchaki xolis kuzatuvchisi kabi taassurot qoldirsa-da, aslida unga bo'lgan munosabatini har bir satrga sig'dirishga intilgan. Qumursqaning topgan uvog'ini "terga botib uzoq tortishi"ga e'tibor qaratilganligidan unga shoirning xayrixohligini sezish qiyin emas. U qumursqaga qanchalik xayrixoh bo'lsa, Chumchuqning qilmishiga shu qadar nafrat bilan qaraydi. "Sekingina", "tekingina" qofiyadosh misralari bu pinhoni nafratning teran ifodasidir. Shoir ularga o'z munosabatini ochiq-oydin bayon qilganida, she'rning g'oyaviy-badiiy qimmatiga so'zsiz, salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lar edi.

Shoirning "Yaylovni sog'ingan qo'y" she'ri suhbat tarzida yozilgan. "Ishlar qalay?" degan savolga qo'y o'y surib shunday lo'nda javob beradi:

Kamchilik yo'q
Oziqdan ...
Bezor bo'ldim
Qoziqdan.

Oldiniga qo'yning o'y surib qolishidan sergaklangan kichik kitobxon uning qoziqdan nega bezorligi haqida bosh qotirishiga shubha yo'q. Darvoqe, Anvar Obidjon ijodining dastlabki bosqichida yozgan mazkur she'ri bilan bolalar adabiyotida ham chuqur ijtimoiy mazmunga ega asarlar yaratish mumkinligini namoyish etganini adabiyotshunos olimlar o'z vaqtida ta'kidlashgandi.

Tasvirda qisqalikka intilish ko'p so'zlikdan qutqazadi, favqulodda topqirlik bilan ishlatilgan tashbehlar o'quvchilarda hayrat tuyg'usini uyg'otadi. Ma'noni quyuqlashtirish yo'lidagi izlanishlar shu tariqa badiiyligni oshirishga yordam beradi. Lekin Anvar Obidjon ijodiy mahorati faqat bular bilan belgilanmaydi. Shoir asarlari keskin hajviy ruhi, yumoristik talqini bilan ham ajralib turadi.

Shunisi xarakterliki, Anvar Obidjon she'rlaridagi kabi nasriy asarlarida ham turli jonivorlardan iborat qahramonlarga duch kelamiz. Masalan, "Mushukchaning hikoyasi" qahramoni Yer yuzi tomdan ko'ra o'n besh marta kattaligini "kashf etsa", och qoringa arini yutib yuborgan qurbaqa uyqusiragan holda ovqat yeyishning oqibati yomon bo'lishini "kashf etadi". Agar jo'ja dadasi Xo'rozning qip-qizil tojidan, viqor bilan yurishidan zavqlansa, nodonfe'l xo'tikcha o'zining aql-farosatiga qoyil qolib maqtanadi. Yozuvchining kichik-kichik ertak-hikoyalaridagi hayvonlar xayol suradilar, fikrlaydilar, tevarak-atrofini kuzatadilar, hayratlanadilar. Ularning xatti-harakatlari bolalarni qiziktiruvchi yengil yumor vositasida tasvirlanadi. Misol uchun, "Jo'janing hikoyasi" qahramoni "uka"laridan bir daqiqa avval tuxumni yorib chiqqan: "Mendan keyin ukalarim ham birin-ketin tuxum pachaqlashga tushishdi. Yorug'likka chiqishgach, ular ham menga o'xshab ko'zlarini ocholmay turishdi. Shumshayib o'tirganini ko'rib kulging qistaydi".

Hikoya qahramonlari o'zlari haqida gapirar ekan, go'yo o'z shaxsiyatlarini tasdiqlab olayotgandek bo'ladilar. Shuning uchun ham o'quvchi ular timsolida aniq "shaxs"ni ko'radi. Bunday hikoyalar kitobxonda jo'shqin, xushchaqchaq kayfiyat uyg'otadi. U atrofga tiyranroq boqib, bu dunyoda o'zidan-da kichiklar borligini bilib, ularni ehtiyot qilish, asrash-avaylash zarurligini his etadi.

Yozuvchining "Olovjon va uning do'stlari" nomli qissa va hikoyalardan tashkil topgan to'plamiga kirgan asarlarining qahramonlari aksariyat hayvonlar, hasharotlar, parranda-darrandalardir. Shunga ko'ra bu asarlarni bir qarashda masalga ham o'xshatish mumkin. Lekin ular shaklan ham, mantiqan ham masal emas, qolaversa, adibning o'zi ham bunday maqsadni ko'zlamagan. Kichik kitobxonlarning hayvonot olamiga bo'lgan qiziqishi hisobga olib yozilgan bu xildagi asarlarda yozuvchi jonivorlar obrazi orqali insonning murakkab ma'naviy-ruhiy dunyosini ochishga intiladi. To'g'rirog'i, jonivorlarning turmush tarzi misolida ayrim kishilar xarakteridagi illatlarni tanqid qiladi. Bolalarni undan to'g'ri xulosa chiqarishiga, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi azaliy tafovutni anglashga, insof va adolatli, insonparvar bo'lishga chaqiradi. Chumchuqning har xil hasharotlar, mushukning sichqonlar, qurbaqaning pashshalar, suv kalamushining baliqlar bilan tirikchilik qilishi, eshakning kaltafahmli-gi-yu, echkiemarning nima sababdan echkiemar deb atalishi ko'pchilik uchun unchalik sir emas. Adib xuddi shu haqidagi hikoyalarida jonivorlar obrazi vositasida muhim axloqiy-didaktik g'oyani ilgari suradi.

Maqtanchoqlik, kibr-havo insonni ulug'lamagani kabi kalta-binlik ham fazilat sanalmaydi. Qo'lidan bir ish kelsa-kelmasa o'zini boshqalardan ustun qo'yish – nodonning ishi. Yozuvchi "Xo'tikning hikoyasi"da ana shunday kalta-bin kishilar ustidan kuladi. Buning uchun u xo'tikning o'ziga so'z beradi: "Qani, ayting-chi, – deydi Xo'tik, – nima uchun aravaning g'ildiragi yumalog'u, derazaning ko'zi to'rtburchak? Umringizda biron marta yumaloq oynani ko'rganmisiz? Bilaman, ko'rmagansiz, hamma oyna zavoddan to'rtburchak qilib chiqariladi. Shunday bo'lgandan keyin derazaning ko'zini ham o'sha oynaga moslashtirib, to'rtburchak

shaklida yasashga to'g'ri keladi. Aravaning g'ildiragiga esa oyna solinmaydi, shuning uchun u yumaloq".

Eshak obrazi xalq og'zaki ijodida ham, klassik adabiyotda ham nodonlik ramzi sifatida tasvirlanadi. Ya'ni u ertaklar orqali o'quvchiga birmuncha tanish. Kitobxonning shu tasavvuri yuqoridagi hikoyada Xo'tikning gapni aylantirishidan – oddiy haqiqatni katta kashfiyot singari bayon qilishdan yozuvchining nimaga ishora qilayotganini tushunib olishga yordam beradi.

Adib masal xarakteridagi "Uyquda nimalar bo'lmaydi" turkum hikoyalarda real hayotdagi kontrast voqealarni tasvirlaydi. Shu yo'l bilan o'quvchini hayot haqida jiddiy o'ylashga undaydi, fikr uyg'otadi.

"Mushukning tushi"da hikoya qilinishicha, Sichqon Mushukning oldiga arz qilib keladi. Naqd o'ljani tappa bosishga shaylangan Mushuk Sichqonning qo'shnisi bilan janjallashganini eshitgach, o'sha zo'ravonlarni va guvohlarni topib kelishni buyuradi. Laqma sichqonlar birin-ketin kirib kelishadi. Mushuk ularni muloyimlik bilan o'tirishga taklif qiladi-yu, shosha-pisha eshikka tanba uradi.

Ko'rinadiki, bu yerda yozuvchi laqmalikka munosabat bildirayapti. Laqmalik esa insonning kamchiligi. U olg'irlik bilan tovlamachilikka keng yo'l ochadi, shu tufayli hayotda noxush oqibatlariga olib kelishi mumkin. Mazkur hikoyadagi arzo'g'y sichqonlar qismatidan shunday xulosa kelib chiqadi. Asardagi Mushuk ham muallif e'tiboridan chetda emas. Yozuvchi u orqali hajv tig'ini har qanday insof va adolatning yuziga tupurgan, faqat og'zidagina saxovatpesha, aslida olg'ir va tovlamachi kimsalarga qaratadi.

Tasvirdagi shartlilik, kosa tagidagi nimkosa "0099 raqamli yolg'onchi" qissasida yanada chuqurroq aks etadi. Asar bosh qahramoni "Babachoq" fermasining 0099 nomerli Uloqchasidir. U o'taketgan o'zboshimcha, surbet, takabbur, amalparast va yolg'onchi, ayni choqda laqma va go'l odamlarning ramziy umumlashma obrazidir.

Yozuvchi Uloqchani aldovchilikni asar sarlavhasigacha chiqaradi. Lekin aldovchilik uning xarakterida yetakchi xususiyat bo'lmaydi, yuqori lavozimga erishishda bir vosita, xolos.

Uloqcha dunyoga kelgan kundan boshlab, fermadagi tinch hayot buziladi. Endigi yig'ilishlarda mayda bezorilik o'rni "o'zgalarning ovqatini tortib olish, o'z fermadoshining eti mamataloq bo'ladigan darajada do'pposlash, yaylovda o'zboshimchalik bilan podadan ajrab qolish kabi katta masalalarning muhokamaga qo'yilishi" Uloqchani faoliyati bilan bog'liq. Amalga bo'lgan qiziqish uning ko'zini ko'r, qulog'ini kar qilib qo'yadi. O'z istagi yo'lida har qanday pastkashlikka tayyor Uloqcha Ashqol, Dashqol degan egizak bo'rilarning yolg'on va'dalariga uchib, Ho'kiz, Eshak, Bo'taloq va Qo'zichoq kabi do'stlariga xiyonat qiladi. Ularni hiyla bilan bo'rilarning tuzog'iga tushirib berib, yuksak lavozimlarni egallashni ko'zlaydi. Ho'kizning ovsarligi va haddan ziyod ehtiyotkorligi, Bo'taloqning dovdirligi, Eshakning befahmliigi, Qo'zichoqning mustaqil fikri yo'qligi, Uloqchani shum niyatini amalga oshirishda qo'l keladi.

Shunday qilib, qissada ovsarlik, xudbinlik, laqmalik kabi illatlarning amalparastlik va takabburlik keltirib chiqargan fojiani yanada chuqurlashtirishi haqqoniy ko'rsatiladi. Yozuvchi bu bilan kaltabinlik, befahmlik, go'llik, ma'naviy ko'rlik insonni chohga sudraydigan illatlarga zamin yaratishga ishora qiladi.

Quyoning ziyrakligi, olaparning do'stlariga sodiq va birdamligi tufayligina mudhish fojiani oldi olinadi. Do'stlar yovuz dushmanga qarshi kurashda birlashganlari sababli g'olib chiqadilar. Hushyorlik, do'stlik, birdamlik g'oyasini targ'ib etuvchi bu sahna asar konfliktining yechimi sifatida sujet liniyasida muhim o'rin tutadi.

Uloqchani xiyonatga yo'llagan narsa mansabparastlik va kalandimog'lik kasalidir. U "Babachoq" fermasidagi podaning oqsoqoli Nayzashoh ismli serkaning o'rnini olish uchun oshkora surbetlik bilan kurashadi. Maqsadi amalga oshavermagach, Ashqol, Dashqollar bilan til biriktirib, zimdan ish yuritadi. Xiyonat fosh etilgandan keyingina ko'zi ochiladi. "Agar, – deydi Ho'kiz Uloqchaga qarata

– chinakam baxt boshqalar uchun yashash ekanligini tushunib yetgan bo'lsang, menimcha, ular seni tushunishadi". Bu so'zlarda asar g'oyasi ham o'z ifodasini topgan.

Qissadagi Uloqcha sarguzashtlari amalparastlik va yolg'onchilikning umri qisqa, holi voy bo'lishining chuqur va qiziqarli ifodasidir. Uning og'ir sinovlardan o'tib to'g'ri yo'lga tushib olishi kitobxon uchun hayotiy saboq bo'lib xizmat qiladi.

"0099 raqamli yolg'onchi" qissasi obrazlari, sujet qurilishi, kompozitsiyasi va g'oyaviy mazmuni asarning, shubhasiz, betinim izlanishlar mahsuli ekanligini ko'rsatib turibdi. Izlanish bor joyda taraqqiyot davom etadi. Lekin har qanday izlanish ham muvaffaqiyatli yakunlanavermasligi mumkin. Binobarin, yozuvchining "Hakka xolaning ig'volari" turkum hikoyalari xususida iliq fikr aytib bo'lmaydi.

"Anvar Obidjon faqat tabiatni tasvirolovchi, turfa xil, ramziy, majoziy obrazlar yaratuvchigina emas, balki ijodining katta qismida bolalar dunyosi, ruhiyatini ham tasvir etgan. Uning "Kulchalar" va "Botirvoyning kundaligi" turkumlaridagi qahramonlarning deyarli hammasi turli yoshdagi bolalardir. Bu she'rlarda bolalik tuyg'ularining sofligi, orzu-umidlarning beg'uborligi, tabiatan bir oz shumligi, quvnoqligi katta iste'dod bilan ochib beriladi, o'quvchini goh yayrab-yayrab kulishga, goh jimgina o'ylashga, fikrlashga, xulosalar chiqarishga undaydi.

Shoirning mahorati shundaki, u bola dunyoqarashidagi o'ziga xosliklarning tub-tubini ko'ra oladi. Ichki olamini, o'y-xayollarini, kichik qalbida kechayotgan ruhiy jarayonlarni nozik did bilan kuzatadi. Bir qaraganda, judda oddiy ko'rinadigan kichik-kichik she'rlarda Inson tabiati shakllanishining dastlabki bosqich jarayonlari keng ko'lamda tahlil etib beriladi. Samimiy yumor, yengil hajv elementlari yorqin ko'zga tashlanadi. Shoirning "Hali o'zim bolaman-ku!", "Sinchkov bola", "Shu ham filmi?" kabi o'nlab she'rlari shu jihatdan nihoyatda xarakterlidir.

Dadajonim,

Dadajon,

Otim nega

Otajon?
Axir kimga
“Ota”man?
Shuni o‘yla-a-ab
Yotaman.

She’rni o‘qir ekansiz, endigina so‘zlar ma’nosini anglay boshlayotgan bolakayning holati ko‘z o‘ngimizga keladi. Uning kutilmagan “muammo”li masala oldidagi o‘ychanligi o‘quvchining labida nurli tabassum paydo qiladi, qalbida kichkintoyga nisbatan issiq bir tuyg‘uni uyg‘otadi” [Ibrohimova. 3: 17].

Xulosa qilganda, Anvar Obidjon she’riyatining o‘ziga xosligini bir necha omilga bog‘lab izohlash o‘rinli bo‘ladi. O‘z qahramonlari va kitobxonlari ruhiyatini teran anglab yetishi, asrlar davomida shakllangan mumtoz adabiyot, xalq og‘zaki ijodi hamda jahon adabiyoti an‘analariga mohirona yondashishi shular jumlasidandir. Xalq og‘zaki ijodiga xos bo‘yoqdorlik, ma’noning quyuqligi, tasvirning samimiyligi-yu, rang-barang qochirimlarga boyligi, serqatlam ohangdorlik, topqirlik, ko‘p hollarda ifodaning kosa tagida nimkosa tarzida berilishi shoir ijodida yangicha jilo topdi.

Anvar Obidjon shunchaki she’r yozmaydi.

O‘QUVCHILARNI MATN USTIDA ISHLASHGA O‘RGATISH USULLARI

O‘quvchilarning adabiyotga bo‘lgan qiziqishi va bilimini to‘g‘ri yo‘naltirish, o‘quv materialidagi asosiy va muhim jihatlarni ajrata olish ko‘nikmalarini shakllantirishda ularni matn ustida ishlashga o‘rgatish usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, avvalo, matn tushunchasining o‘zini izohlash zarur.

“Matn” atamasiga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “nutqning yozuvdagi ifodasi; tekst; yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat; bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi” tarzida ta’rif beriladi [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 557]. Shunga ko‘ra, matnlarni

mazmunan badiiy, rasmiy, ilmiy, publisistik kabi turlarga bo‘lish mumkin. Ularning har biri o‘z tuzilish va mazmuniga qarab yondashishni taqozo etadi.

Matn ustida ishlash asarni o‘rganishning o‘ziga xos ko‘rinishi, asosiy shakli bo‘lib, ijodiy tadqiqot xarakteriga ega. Matn ustida ishlash metodikasi adabiy ta’limning o‘zak masalalaridan hisoblanishi bejiz emas. U o‘quvchilarning asar mazmun-mohiyatini o‘zlashtirishlariga erishish hamda matn tahlili vositasida o‘quvchilarni axloqiy-estetik jihatdan tarbiyalash kabi ikki maqsadni nazarda tutadi. Badiiy matnga, bir tomondan adabiyotshunoslik ilmi va pedagogik nuqtayi nazardan yondashilishi zarurati hamda uni shaklan va mazmunan quyidagi bosqichlarda o‘rganishni taqozo etadi:

1. Badiiy matn ustida ishlashda kirish mashg‘ulotlari.
2. Badiiy asarni o‘qish.
3. Badiiy asarni tahlil qilish.
4. Badiiy matn ustida ishlashda yakunlovchi mashg‘ulotlar.

Matn ustida ishlash mohiyat e’tibori bilan asar mazmunini o‘zlashtirish, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini o‘rganish va shu asosda o‘quvchilarning mustaqil fikrlash malakasini shakllantirish orqali ma’naviy-axloqiy tarbiya berish vazifasiga xizmat qiladi. O‘qituvchi-o‘quvchi hamkorligidagi bu faoliyat matnni ravon, to‘g‘ri, tez tushunib, ifodali, ijodiy o‘qish, qayta hikoya qilish, asar mazmuniga doir rasmlar chizish, ayrim lavhalarga sarlavhalar topish, epigraflar tanlash, reja tuzish, berilgan mavzu bo‘yicha badiiy asar, darslik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-metodik adabiyotlardan foydalanish (tezis tuzish, ko‘chirmalar olish, konspektlashtirish), yozuvchining o‘ziga xos ijodiy uslubini aniqlash, bayon, insho, taqriz, ma’ruza matni, referat yozish, ikki yoki undan ortiq asarlarni mavzusiga ko‘ra va g‘oyaviy-badiiy jihatdan qiyosiy tahlil qilish, o‘z fikrlarini og‘zaki va yozma bayon etish, sahnalashtirilgan yoki ekranlashtirilgan asarlarning ijrochilari mahoratini baholash kabi g‘oyat muhim masalalar doirasida ish ko‘radi.

Badiiy matn boshqa turdagi, masalan, ilmiy matndan obrazlilik bilan farqlanadi. Ilmiy matnni tushunish uchun ma’lum darajada bilim, ko‘nikma, malaka

talab qilingani kabi badiiy matnning magʻzini chaqish ham jiddiy mehnattalab ishdir. Ayniqsa, mumtoz adabiyot namunalari, tarixiy-badiiy matnlarni oʻqituvchilarning maxsus izohisiz tushuntirish mushkul. Chunki oʻqituvchi matndagi soʻz va iboralarni oʻz tushunchasidagi mavjud soʻz va iboralar orqali qabul qiladi. Oʻqimishli kishilarning lugʻat boyligi oʻrtacha oʻn-oʻn ikki ming soʻzdan iborat boʻlishi nazarda tutilsa, oʻquvchilar nutqining chegaralanganini sezish qiyin emas. Demak, ularning badiiy asardagi nafosatini his etishlari, idrok qilishlari, matn tagzaminidagi maʼnoni anglashlari oʻqituvchi yordamisiz qiyin kechadi. Bu esa oʻquvchilarni matn ustida ishlashga oʻrgatishda yozuvchilarning oʻziga xos hayot va ijod yoʻli, asarlarining yaratilish tarixi, adabiyot taraqqiyotidagi oʻrni, tarixiy qahramonlar taqdiri, joy nomlari haqidagi maʼlumotlardan unumli foydalanishni taqozo etadi.

Bunday maʼlumotlar Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit-turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Devoni hikmat”, Alisher Navoiyning “Xamsa”, Boburning “Boburnoma” singari mumtoz adabiyot namunalari ustida ishlashda ham, Mahmudxoʻja Behbudiyning “Padarkush”, Fitratning “Abulfayzxon”, Abdullar Qodiriyning “Oʻtkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, Choʻlponning “Kecha va kunduz” kabi XX asr oʻzbek adabiyoti asarlari bilan tanishishda ham, Sofoklning “Shoh Edip”, Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” singari jahon adabiyoti durdonalarini oʻrganish chogʻida ham yaxshi samara beradi.

Oʻqituvchi bu xildagi maʼlumotlarni yozuvchilarning asarlaridan, tarjimai hollaridan, ular toʻgʻrisidagi badialardan, tarixiy, ilmiy-ommabop asarlardan, maxsus albomlardan, zamondoshlari xotiralaridan olishi mumkin. Boburning “Boburnoma”, Hasanxoʻja Nisoriyning “Muzakkiri ahhob”, Nasimxon Rahmonning “Turk hoqonligi”, Xayriddin Sultonovning “Boburning tushlari”, Habibullo Qodiriyning “Otam haqida”, “Abdulla Qodiriyning soʻnggi kunlari”, shuningdek, Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Maqsud Shayxzoda

va boshqa yozuvchilar zamondoshlari xotiralarida ana shunday moʻtabar manbalar sirasiga kiradi.

Matn ustida ishlash yuzasidan mashgʻulotlarida, zarurat sezilganda, yozuvchining hayoti va ijodiy faoliyatini oʻrganish doir maʼlumotlar berish samarali usullaridan hisoblanadi. Chunonchi, yozuvchi tarjimai holi uning ijodi uchun eng yaxshi samaradir. Yozuvchi tarjimai holini oʻrganishda oʻquvchilarni uning oʻzi yashab ijod etgan davrdagi ijtimoiy hayot va tarixiy muhitga munosabati bilan tanishtirish maʼrifiy-tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiyning Husayn Boyqaro saltanatida, A.S.Pushkin va L.N.Tolstoyning Rossiya kibarlar jamiyatida, Mahmudxoʻja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy va Hamzalarning asrimiz boshlaridagi milliy uygʻonish harakatiga tutgan mavqelari sharhlangandagina ularning ijodi chuqur oʻzlashtirilishi mumkin. Bunday sharhlar, ayniqsa, Fitrat, Choʻlpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Maqsud Shayxzoda, Said Ahmad va Shukrullo kabi qatagʻonga uchragan yozuvchilarning hayoti va ijodini oʻrganishda katta naf keltiradi.

“Yozuvchini, – deb qayd etgan edi A.Qodiriy, – garchi shaxsan tanilmasa ham, asarlarini oʻqib, qanday tabiatli shaxs ekanini gʻoyibona bilish, tasavvur qilish mumkin. Chunki u asarlarida oʻz tabiatini, ruhini tasvirlaydi [Abdulla Qodiriy zamondoshlari xotirasida, 1986: 140]”.

Yozuvchi shaxsiyati, dunyoqarashi, hayotga boʻlgan munosabati esa uning ijodiy oʻziga xosligida aks etadi. Negaki, bir qalamkashga mansub asarlar oʻzaro shakl va mazmun jihatdan farqlansa-da, ularni muallifning ijodiy oʻziga xosligi birlashtirib turadi. Ijodiy oʻziga xoslikni bir yozuvchining turli asarlarini oʻzaro taqqoslash orqali ham, boshqa yozuvchining asarlariga qiyoslash orqali ham aniqlash mumkin. Masalan, Usmon Nosirning ijodiy yoʻli tahlil markaziga qoʻyilganda, uning oʻziga xosligini “Yur, togʻlarga chiqaylik!”, “Yoʻlchi”, “Yurak” sheʼrlarini oʻzaro chogʻishtirish yoki Hamzaning “Yigʻla, Turkiston!” H.Olimjonning “Holbuki tun”, Gʻafur Gʻulomning “Sen yetim emassan” sheʼrlariga

taqqoslash yordamida tushuntirsa bo'ladi. Ko'rinadiki, o'quvchilarni badiiy matn ustida ishlashga tayyorlashda yozuvchilarning hayoti va ijodiy yo'liga oid shu xildagi ma'lumotlar muhim yo'llanma vazifasini o'taydi.

Adabiyot o'quv dasturlarida Boburning "Boburnoma" kabi memuar xarakterdagi asarlar ham borki, ularning janr xususiyatlarini tushuntirmasdan turib, matn ustida ishlash ko'zlangan natijani bermaydi. Memuar janrida qalam tebratuvchi ijodkorlar, xususan, aktyorlar, davlat va jamoat arboblari, olimlar, tarixchilar, adabiyotchilar, harbiylar ko'proq kundaliklar, har xil yozishmalar, gazeta-jurnal materiallari va boshqa hujjatlarga suyansalar, adiblar xotirasida qolgan voqea-hodisalarga badiiy tus beradilar. Sadridin Ayniyning "Esdaliklar", Oybekning "Bolalik", Abdulla Qahhorning "O'tmishdan ertaklar" kabi asarlari badiiy o'qimishli memuarlardan hisoblanadi.

Boburning "Boburnoma" asari o'zbek adabiyotidagi memuarlarning mumtoz namunasidir. Unda Bobur siymosi o'quvchi ko'z o'ngida tarixchi olim, geografiya bilimdoni, zukko adabiyotchi, mohir sarkarda, realist yozuvchi, hassos lirik shoir sifatida gavdalandi. Memuarlar xarakter xususiyatlariga ko'ra tarixning bugungi kunimizga daxldor bo'lgan, qayta jonlangan ibratli sahifalaridir. U tarix guvohnomasi, hujjatligi, ayni choqda badiiyligi bilan boshqa janrdagi asarlardan ajralib turadi. Lekin tarixiy haqiqat bilan memuar hamisha bir xil emas. Buni biz Ibn Arabshohning "Temur tarixida taqdir ajoyibotlari", Muhammad Solihning "Shayboniynoma" asarlari misolida ko'rishimiz mumkin. Ayrim memuarlarda yozuvchining badiiy to'qimasi alohida o'rin tutadi. Bunday hollarda badiiy to'qimaga keng o'rin berilgani o'sha asarlarning kamchiligi bo'lmay, balki o'ziga xos xususiyatidir. Chunki memuarlarda qahramonlarning shunchaki ko'rgan-kechirganlari emas, balki taniqli so'z san'atkorlarining o'z o'tmishlari vositasida hayotga, mavjud jamiyatga munosabatlari ifodasi bo'lgani uchun turli yoshdagi kitobxonlarda qiziqish uyg'otadi.

Ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalarni o'rganish va idrok qilishda ularning yuzaga kelish sabablarini aniqlash muhim o'rin tutgani kabi ba'zi asarlar matnini

o'rganishga oid kirish mashg'ulotlarida ularning yaratilish tarixiga doir ma'lumotlarni keltirish ham yaxshi samara beradi. Umumjahon adabiyotiga katta hissa qo'shgan Alisher Navoiy, Uilyam Shekspir, Jonatan Svift, Viktor Gyugo, Aleksandr Pushkin, Lev Tolstoy, Ernest Xemenguey, Chingiz Aytmatov va boshqa so'z san'atkorlari ijodidan bunga ko'plab misollar keltirish mumkin. Jumladan, I.S.Turgenev "Asya" qissasining yaratilish tarixi to'g'risida bunday hikoya qiladi:

"Reyn daryosi bo'yidagi chog'roqqina shaharchada to'xtadim. Qiladigan ishning tayini bo'lmagani sababli kechqurun qayiqda tomoshaga chiqdim. Oqshom fayzli edi. Qayiqda hech narsa haqida o'ylamasdan, yoqimli havodan to'yib-to'yib nafas olgancha chor atrofni kuzata boshladim. Tashlandiq jar yoqasidan o'tayotib, uning yonginasidagi ikki qavatli mo'jaz uyga ko'zim tushdi. Uyning pastki qavat derazasidan bir kampir tashqarini kuzatar, yuqoridagi derazadan xushro'ygina qizning boshi ko'rinar edi. Menda to'satdan alohida bir kayfiyat tug'ildi. Qizning kimligi, qanaqaligi, nima uchun bu uychada turishi, kampirga nima aloqasi borligi haqida xayolga cho'mdim. Natijada shu yerda, qayiqning o'zidayoq qissaning fabulasi tayyor bo'ldi".

Bunday ma'lumotlar o'zbek adabiyoti namoyandalari tarjimai hollarida ham ko'p uchraydi. Masalan, 10-sinfda Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani tarixiga doir quyidagi hikoya keltirilsa, o'quvchilarning asar sujeti va kompozitsiyasini tushunishlari osonlashadi:

"Qariyb yarim umrini xon zamonlarida yashagan, talay o'tmish voqealarining shohidi bo'lgan otam yoshligimda qiziq-qiziq xotiralarni so'zlab berardi. Bu xotiralar menda tarixga qiziqish uyg'otdi. So'ngra o'sha davrimiz tarixiga oid ancha kitoblar bilan ham tanishib chiqdim. Qo'lim qalamga xiyla kelib qolgach, menda ana shu o'tmishimizdan G'arb romanchiligi asosida kattaroq bir asar yaratish havasi tug'ildi. Tarixiy voqealar boshimda shu qadar ko'p ediki, go'yo qaynar, menga tinchlik bermas edilar. Ammo bu voqealarni qanday qilib bir ipga tizishni, qog'ozga tushirishni tasavvur qila olmasdim. Uzoq vaqt o'ylab, izlab yurdim.

Kunlarning birida bog'imizga, otamni ko'rgani eshak minib shahardan bir chol mehmon bo'lib chiqdi. Mehmonni men tanimasdim. U otamning eski qadrdoni ekan. Mehmon qildik. Otam shu choqlarda yuz yoshlarda bo'lib, mehmon esa undan besh-o'n yosh kichik ko'rinar edi. Ular suhbat qilarkan, quloqlari og'irlashib qolgani uchun bir-birining so'zlarini yaxshi eshitolmas edi. Shu sababli menga ular o'rtasida tilmoch bo'lib choy quyib o'tirishga to'g'ri keldi. Otam mehmondan so'radi: "Andijondagi xotiningizdan nechta bolangiz bor?". Ularning suhbatidan men angladimki, bu mehmon toshkentlik bo'lib, uyli-joyli, bola-chaqali kishi ekan. Ammo yoshlik chog'larida savdo vaji bilan Andijonga borib qolib, u yerda uylanib, ko'p yillar istiqomat qilgan, Andijondan ham uylanib, bola-chaqali bo'lgan va keksaygach, o'z shahriga qaytib kelgan ekan.

Mehmonning ana shu soddagina tarixi menga chuvalgan ipning uchini topib berganday bo'ldi. Shu asosda boshimda voqeani asta-sekin kengayтира, rivojlantira boshladim. Besh-olti oylab xayol surishim natijasida romanim hozirgi shaklga keldi va qo'limga qalam oldim" [Abdulla Qodiriy zamondoshlari xotirasida, 1986: 146].

Xulosa qilganda, matn ustida ishlashga oid kirish mashg'ulotlari dars jarayonidagi mustaqil ishlarning ilk bosqichi hisoblanadi. U o'z ichiga yozuvchilarning hayoti va ijodi, o'z davriga munosabati, ijtimoiy, axloqiy-estetik qarashlari, adabiy-tarixiy muhit, o'rganilyatgan asarning yaratilish davri, tarixi, adabiy qahramonlar taqdiri haqidagi ma'lumotlar bilan birga tushunilishi qiyin bo'lgan so'z va iboralar, hikmatlar, tarixiy shaxslar, joy nomlari sharhi kabi masalalarni qamrab oladi. Bunday mashg'ulotlarda beriladigan bilimlar badiiy asar matnidagi obrazlilikni his etish, anglash va chuqur tushunishga, ma'nosini o'zlashtirishga yo'l ochadi, fikr uyg'otadi. Bu borada metodist olim A.Zunnunov ta'kidlaganidek, "mahorat bilan tashkil etilgan har bir kirish mashg'uloti navbatdagi mashg'ulotni muvaffaqiyatli o'tkazishga zamin yaratadi, o'quvchilarni asarni badiiy idrok etishga tayyorlash, ularni o'rganilayotgan masalaga nisbatan qiziqish tuyg'usini qo'zg'atish uchun ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi" [Zunnunov, 1992: 134]. Zero, adabiy ta'lim samaradorligiga erishish ko'p jihatdan

o'quvchilarni badiiy asarlar bilan tanishtirishga bog'liq. Chunki chuqur tushunilgan, anglangan asargina kishini befarq qoldirmaydi.

SINFDAN TASHQARI O'QISH MASHG'ULOTLARIDA O'QUVCHILARNI MUSTAQIL MUTOLAAGA O'RGATISH. ADABIY TA'LIMNING BOSHLANG'ICH BOSQICHIDA SINFDAN TASHQARI O'QISH USULLARI

Adabiy davralarda, inson ma'naviyati bilan bog'liq bahs-munozaralarda, asosan, o'rta va yuqori sinflardagi ta'lim-tarbiya yuzasidan qizg'in fakr-mulohazalar bildiriladi-yu, boshlang'ich sinflar chetlab o'tiladi. Holbuki, ta'lim-tarbiya jabhasidagi yutuq-kamchiliklar zaminini boshlang'ich sinflardan izlash kerak. Chunki bolalarning nafaqat ma'naviy-axloqiy dunyoqarashi, balki ta'lim olishga doir ko'nikma va malakalari ham ilk maktab yoshidan shakllanadi. Bu borada, ayniqsa, o'qish va ona tili ta'limi zimmasiga alohida mas'uliyat tushishi psixologlar tomonidan allaqachon isbotlangan.

Shu o'rinda boshlang'ich ta'lim tizimida o'quv fanining ona tili ta'limi doirasiga kiritilishi, oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim metodikasi fakultetlarida shu tarzda o'rganilishi munozarali ekanini ta'kidlash joiz. Bolalar adabiyotini hozirgi holatida boshlang'ich sinflarda badiiy adabiyot namunasi sifatida o'rgatishga qaraganda, bog'lanishli nutqni o'stirish vositasi sifatida o'rganishga ko'proq e'tibor berilgan. Unda badiiy asardagi nafasatni idrok qilishga yo'llash orqali ezgulikka muhabbat uyg'otish o'rniga, asarlarga ko'proq mavzuiga ko'ra yondoshish ustuvorlik qiladi. Boshqacha aytganda, boshlang'ich sinflarning o'quv fani dasturi va darsliklarida adabiyotshunoslik nuqtai nazari til ilmiga nisbatan ancha zaif. Mazkur sinflar o'quv dasturida ona tili va o'qish ta'limining o'quvchilarda bog'lanishli nutq turlarini o'stirish bilan birga, ularning ma'naviy-axloqiy takomiliga oid quyidagi masalalarni hal etishi qat'iy belgilab berilgan:

- bolalarda g'oyaviy, axloqiy va estetik tasavvurlarni shakllantirish;
- bolalarning atrof-muhit, kishilar, tabiat va jamiyat haqidagi bilimlarini

boyitish;

– o'quvchilarda nafasat hissini tarbiyalash;

– bolalar uchun yangi faoliyat bo'lgan o'qish darslarida vaqtdan unumli foydalana olish ko'nikmasini, mustaqil ish usullarini egallash;

– o'quv mashg'ulotlariga, bilim manbai bo'lgan kitobga qiziqishni o'stirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish ko'p jihatdan sinfdan va maktabdan tashqari o'qishni to'g'ri uyushtirishga ham bog'liq. Shu boisdan sinfdan tashqari o'qishga boshlang'ich sinflarda kichik yoshdagi o'quvchilarni bilimlarni va milliy-madaniy qadriyatlarni o'zlashtirishga tayyorlashning ajralmas qismi, ta'lim jarayonida ularni tarbiyalash va rivojlantirishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Sinfdan tashqari o'qishning maqsadi kichik yoshdagi o'quvchilarni bolalar adabiyotining xilma-xil namunalari misolida so'z san'atining chinakam boyliklari va o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish; o'quvchilarda bilim manbai va estetik zavq-shavq vositasi bo'lgan kitobga qiziqish uyg'otish, mustaqil o'qishga ijodiy munosabat shakllantirishdir.

Psixologiya va didaktika bilan shug'ullanuvchi olimlar hamda taniqli metodistlarning asarlarida o'quvchilarning mustaqil ijodiy faoliyati bilan badiiy-estetik tafakkuri o'rtasida yaqinlikning mavjudligi to'g'risida e'tiborli kuzatishlar bayon qilingan. Darhaqiqat, san'at asarini tanqidiy baholay oladigan, shaxsiy nuqtai nazarini yozma va og'zaki tarzda ifodalay biladigan o'quvchilargina ma'naviy-axloqiy kamolot sari dadil intiladilar. Bunday ko'nikma va malakalarni shakllantirishda mustaqil mutolaa ayricha ahamiyat kasb etadi.

O'quvchilarni mustaqil mutolaa o'rgatishning asosiy omili bo'lgan sinfdan tashqari o'qish mustaqil ishlarning o'ziga xos turi sanaladi. U o'qituvchi tomonidan dastur talablari bo'yicha uyushtiriladi va nazorat qilinadi. Boshlang'ich sinflarda tayanch maktabi va yuqori sinflardan farqli o'laroq, sinfdan tashqari o'qish uchun asarlar ro'yxati berilmaydi. Bu ish o'qituvchining zimmasiga yuklatiladi.

"Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar, – deyiladi "Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi"da, – o'quvchilar qiziqishiga suyanilgan holatda ularning darsdan bo'sh vaqtlarida o'quv-tarbiya jarayonini

to'ldiradi va kengaytiradi. U o'quvchilarning mustaqil bilim olishlari uslubini o'zlashtirishlariga, ijodiy qobiliyatlarini, tashabbuskorligini oshirishga imkoniyat yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarning o'ziga xosligi shundaki, u o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini muvofiq uslublar vositasida jamoat foydasi uchun ommaviy, guruh, alohida ish shakllari va uslublarini tashkil etadi. To'garak, klub dasturlarining rang-barangligi, ular mazmunidagi yangiliklar o'smir yigit va qizlarning shaxs sifatida shakllanishlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

O'qituvchi o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qish jarayonida mustaqil mutolaa qilishlari uchun kitob tanlashda asarlarning badiiy-estetik jihatdan yuksak talablarga javob berishini alohida inobatga oladi.

Kitob tavsiya etishda, bundan tashqari, sinf jamoasining bilim darajasi va dastur talablaridan kelib chiqib:

a) tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi. Shunga binoan tanlangan asarlar orqali o'quvchilarni xalqimiz tarixida chuqur iz qoldirgan avlod-ajdodlarimiz, ona tabiat va undagi hayvonot olami, turli jonivorlarning yashash tarzi, o'simliklar dunyosi, tengdoshlari hayoti, kishilar o'rtasidagi oilaviy, axloqiy munosabatlar bilan tanishtirish mo'ljallanadi. Yangi dastur asosida yaratilgan darsliklardagi o'zbek adabiyotidan Alisher Navoiy, Hamza, Abdulla Avloniy, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Shukur Sa'dulla, Tursunboy Adashboev, Anvar Obidjon, Abdurahmon Akbar, Hamza Imonberdiev, D.Rajab, Kavsar Turdieva, U.Hamdani; jahon adiblaridan H.K.Andersen, A.Pushkin, S.Marshak, Ch.Aytmatovlar ijodi qatori Erix Raspe, Tavfik Fitrat, Ilvira Daukaeva, Janni Rodari, Karlo Kollodi, Astrid Lingren, F.Erdinch va boshqa adiblarning asarlari shu vazifaga xizmat qiladi.

b) asarlar janrining xilma-xilligi (tez aytish, topishmoq, she'r, maqol, ertak, masal, hikoya va h.k.), mavzuining rang-barangligi (mardlik, vatanparvarlik, halollik, raostgo'ylik, mehnatsevarlik, ilm-hunarga muhabbat, kattalarga hurmat va h.k.) hisobga olinadi.

v) bolalarning yosh xususiyatlari (ayrim hollarda jinsi ham), shaxsiy qiziqishlari nazarda tutiladi. O'qituvchi kitob tavsiya qilishda qiz bolalarning

ko'proq she'r yodlash, qo'shiq aytishga moyilligini, o'g'il bolalarning sarguzasht va fantastik asarlarga rag'batini to'g'ri tushunishi, shunga yarasha muomalada bo'lishi zarur.

Ko'rinadiki, sinfdan tashqari o'qishni rejalashtirishda dastur talablariga tayaniladi, lekin shuning bilan chegaralanib qolinmaydi. Chunki hayot rang-barang, o'quvchilarning qiziqishlari esa cheksiz-chegarasizdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchisi kitobxon sifatida badiiy asar mazmunini o'zining tasavvur-tushunchalari asosida idrok qiladi. Demak, ularda kitobga muhabbat uyg'otishda hayot va tabiat haqidagi tasavvur-tushunchalarini boyita borish boshlang'ich ta'lim oldidagi eng muhim vazifalardan bo'lib, u badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik davrida ham, asar yuzasidan o'tkaziladigan suhbatlarda, ijodiy yozma ishlarni uyushtirishda ham o'qituvchining diqqat markazida turadi. Chunki "bolaning tevarak olamni va o'z-o'zini bila borishi bir yoqlama bo'lmasligi kerak. Bolalar dunyoni va o'zi-o'zini bila borish bilan birga katta avlodlar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar uchun o'zining mas'ulligini oz-ozdan bila borishlari kerak... Tevarak olamda nimaiki yuz berayotgan bo'lsa, hammasini, odamlar o'tmishda qanday va hozir nimalar qilib yashayotgan bo'lsa, hammasini bola yaxshilik va yomonlikni to'g'ri ko'rish imkonini berish kerak... Yaxshilik unda quvonchli hayajon, zavq-shavq, ma'naviy go'zallikka erishish ishtiyoqini hosil qiladi, yomonlik qahr-g'azab, murosasizlik uyg'otadi, haqiqat va adolat uchun kurashga chorlovchi ma'naviy kuchga to'ldiradi. Bola qalbi haqiqatlar saqlab qo'yiladigan muzxona bo'lmasligi kerak.

Sinfdan tashqari o'qish shaklan ham, mazmunan ham mustaqil ishlarining o'ziga xos turi ekan, uni odatdagi dars mashg'ulotlariga aylantirib yuborish o'quvchining erkiga rahna solgani kabi, ma'lum reja bo'yicha qat'iy tizim asosida izchil o'tkazmaslik ham kutilgan samarani bermaydi.

Milliy ma'rifiy ta'lim tarixidan ma'lumki, har qanday o'quv jarayoni quyidagi muayyan tizimga amal qiladi:

1. O'quv topshirig'i.
2. O'quv-izlanuv faoliyati.
3. Nazorat bosiqichi.
4. Baholash.

Ta'lim jarayonida ulardan birortasiga etarli e'tibor berilmasa yoki amal qilinmasa, o'rgatlayotgan bilimlarning o'zlashtirilishi haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Bu holat to'lalagicha sinfdan tashqari o'qishga ham taalluqlidir.

Asarlarni sinfda o'qib-o'rganish jarayonida o'quvchilarning badiiy matn mazmun-mohiyatini tushunish, his etish, idrok qilish va anglashga qaratilgan bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish orqali ma'naviy, axloqiy, estetik jihatdan tarbiyalash ko'zda tutiladi. Adabiy ta'limning o'ziga xos shakli bo'lgan sinfdan tashqari o'qish ham shubhasiz shu vazifaga bo'ysunadi. Tafovut shundaki, u ko'proq o'quvchining mustaqilligiga, shaxsiy qiziqishiga suyanadi.

"Sinfdan tashqari o'qish, – deb yozadi professor K.Qosimova, – sinfda o'qish bilan uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish sinfdan tashqari o'qish uchun zarur bo'lgan malakalarni shakllantiradi, adabiy-nazariy tushunchalarni boyitadi, asar mazmun-mohiyatini tushunishga o'rgatadi, til boyligini oshiradi. Sinfdan tashqari o'qish, o'z navbatida, qiziqarli, o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, umuman, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir.

Olima boshlang'ich sinfda sinfdan tashqari o'qishning o'ziga xos xususiyatlarini sinfdan tashqari o'qish tizimi bosqichlari (tayyorlov, boshlang'ich, asosiy), o'quv vazifalari, tarbiyaviy vazifalar, o'quvchilarning qiziqishlariga bog'lab ko'rsatadiki, aslida yuqori sinflarda ham shu mezonga qat'iy amal qilinadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari sinfdan tashqari o'qish jarayonida o'qishni hali endi-endi o'rganayotgan bolalar bilan ishlashi tufayli kitob bilan tanishish,

to'g'ri, tushunib va ravon o'qish metodlaridan keng foydalansa, o'rta va yuqori sinflarda buning uchun alohida vaqt talab qilinmaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar darsda va darsdan tashqari mustaqil kitob mutolaasi orqali o'qish texnikasini o'zlashtiradilar, ayni chog'da ularning nutq boyligi ham o'sadi. Lekin sinfdan tashqari o'qish oldiga qo'yiladigan o'quv-metodik talab faqat shuning bilangina chegaralanmaydi. Balki har xil janrdagi bolalar kitoblari bilan izchil tanishtira borish vositasida o'z'lari o'qishi lozim bo'lgan asarlarni mustaqil tanlash malakasini shakllantirishni ham ko'zda tutadi. Chunki har qanday kitob o'z qiziqishi, bilimi va tushunchalariga mos asar tanlay bilgan o'quvchigagina bag'rini ochadi. Zero, adabiy ta'lim oldiga qo'yilgan vazifa ham o'quvchilarni faol kitobxonlikka o'rgatish orqali ma'naviy-axloqiy barkamol kishilar qilib tarbiyalashdir.

Bolalarda kitobga muhabbat uyg'otish usullari haqida ijtmoiy-ma'naviy tarbiyaning ilk bosqichi – maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar ta'limi tizimidan boshlab ko'p gapiriladi, ammo amal qilinmaydi. Kitobxonlik madaniyati tarbiyasi umumpedagogik tarbiyaning asosiy bo'g'ini ekani etarli darajada inobatga olinmaydi.

Barcha o'quvchilarni bir xil kitob o'qishga majburlash va mazmunini gapirib berishni talab qilish bilan kitobxonlik madaniyatini shakllantirib bo'lmaydi. Kitob o'qishga nisbatan bunday yondashish o'quvchilarni badiiy adabiyotdan faqat bezdirishi mumkin.

O'quvchilarning o'quv fanlari yuzasidan sinflar bo'yicha yil davomida o'zlashtiradigan bilimlari darajasi, ko'nikma va malakalari maxsus davlat hujjati – o'quv dasturlarida aniq-ravshan belgilab berilgan, qo'llanmalarda nazariy va metodik jihatdan asoslangan. Lekin davlat ta'lim standartlari talablariga javob berish hech qachon silliq kechmaydi. Bunga erishish uchun ta'lim-tarbiyaning turli shakl va metodlaridan unumli foydalanish taqozo etiladi. Sinfdan tashqari o'qish bu borada katta qulayliklarga ega. O'quvchilarga adabiy ta'limning ilk bosqichlaridan boshlab, aql chirog'i va bilim manbai bo'lgan kitobga muhabbat uyg'otish, unga

gigienik jihatdan to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatish, kitob tanlash malakasini shakllantirish adabiy ta'lim oldiga quyidagi ishlarni hal qilish vazifasini qo'yadi:

1. Har bir sinfda o'quvchilar jamoasining doirasini aniqlash. O'quvchilarga kitob tavsiya qilishda ularning istak-xohishlarini, albatta, inobatga olmoq lozim.

2. O'quvchilarning kitobxonlik faoliyatini to'g'ri yo'naltirishga qaratilgan qoida va usullar majmuini ishlab chiqish. Bunday qoida va usullar (masalan, kitobni qay tartibda o'qish, o'qiganda nimalarga e'tibor berish va h.k.) o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirishning muhim sharti bo'lib, mustaqil mutolaa faoliyatini tartibga solishga yordam beradi.

3. Kutubxonalar jamoalari bilan hamkorlik qilish, kutubxona xodimlarining kitobxonlar bilan ishlashga doir rejalarini hisobga olish. Juda bo'lmaganda, mahalliy shoir va yozuvchilar bilan uchrashuvlar, suhbatlar tashkil qilish. Imkon bo'lmagan hollarda, o'quvchilarning o'zlarini qiziqtirgan savollar bilan taniqli ijodkorlarga maktablarni uyushtirish.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga kitobxonlik madaniyatiga erishish yuzasidan oddiy tushunchalar beriladi. Jumladan, 1–2-sinflarda o'qituvchi rahbarligida sinfdan tashqari o'qilgan kitoblarning nomi, muallifi va mavzu doirasini bilish talab etiladi. Bu yoshdagi o'quvchilar kitobning bitta yoki bir nechta asardan tashkil topishi, badiiy asarlarning mavzu va janr xususiyatlari, yozuvchilarning tasvir uslubiga ko'ra tur va xillariga bo'linishi, o'xshash mavzudagi, shuningdek, bir yozuvchi qalamiga mansub asarlarning o'zaro bir-biridan farqlanishi kabi umumnazariy masalalar to'g'risida tasavvurga ega bo'ladilar.

3–4-sinflarda o'quvchilarning kitob – muallif, kitob – mavzu, kitob – janr haqidagi tushunchalari, to'plamlarning bir muallif qalamiga mansubligi yoki turli mualliflarning bir mavzudagi asarlaridan tarkib topishi yuzasidan olgan bilimlarini Anvar Obidjonning "Uyquda nimalar bo'lmaydi" turkum hikoyalari, Tursunboy Adashboev tomonidan to'plab nashrga tayyorlangan "Sichqonning orzusi", Qambar

O'taevning "Toshplovon va ishpolvon haqida ertak", "Tomda uxlagan bola" kabi talay kitoblar misolida chuqurlashtirish ko'zda tutiladi.

Shunday qilib, boshlang'ich sinflarning tayyorlov bosqichida (1–2-sinflar) kitob bilan tanishtirish orqali kitobxonlik madaniyati bo'yicha ilk tushunchalar berilib, asosiy bosqichda (3-sinf) o'qituvchi topshirig'iga ko'ra, ammo uning yordamisiz, o'z tajribalari asosida zarur kitoblarni mustaqil tanlashga o'rgatilsa, yakuniy bosqichda (4-sinf) kitobxonlikka doir mustaqil faoliyat malakalari shakllantirila boriladi. Shunga erishish kerakki, boshlang'ich sinflarni tugatgan o'quvchi kamida 10–15 yozuvchining nomini bilsin, ularning asarlaridan namunalar o'qishga ulgursin, eng muhimi, kitobning nomi, muallifi, titul varag'i, annotasiyasiga qarab mavzui va janrini chamalay olsin.

Malakali kitobxon xoh o'z xohishi, xoh o'qituvchi topshirig'i bo'yicha bo'lsin, o'ziga zarur mavzu va janrdagi asarlarni boshqa mavzu va janrdagi asarlardan farqlashda ko'p qiynalmaydi. Ko'p hollarda nafaqat boshlang'ich yoki quyi sinf, balki yuqori sinf o'quvchilari ham "Qaysi yozuvchilarning asarlarini sevib o'qiyasiz?" – degan savolga javob berishda qiynaladilar. Ba'zi o'quvchilar, nari borsa, ijodi dastur asosida o'rganilgan yoki el aro mashhur Alisher Navoiy, Bobur, Abdulla Qodiriy, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi ijodkorlarning nomlarini tilga olish bilan cheklanadilar.

Kuzatishlardan shu narsa ma'lumki, ayrim o'quvchilar duch kelgan kitobni o'qishsa, ba'zilari ijodi darsda o'rganilgan yozuvchilarninggina kitoblarini "tan" olar ekan. Buning sababi kitobxonlik madaniyatining shakllantirilmaganligi, birinchi navbatda, sinfdan tashqari o'qishning to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligidir.

Har bir o'quvchining o'qituvchi yoki a'lochi o'quvchilar tomonidan namoyish qilinib, mazmuni gapirib berilgan qiziqarli kitobni o'zi ham o'qigisi kelishi tabiiy. Natija esa ayon – shu xildagi kitob burchagi bo'lmagan sinf o'quvchilaridan ular kitob tanlash malakalari bilangina emas, mustaqil fikrlash ko'nikmalari, bog'lanishli nutqlarining to'g'ri va ravonligi bilan ham ajralib turadilar.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik qilish o'quvchilarning kitob o'qishga bo'lgan qiziqish va intilishlarini dastur talablari bo'yicha beriladigan bilimlar doirasidagi adabiyotlar mutolaasiga yo'naltirish, kitob tanlash malakasini shakllantirishdan iborat ekan, u o'z ichiga o'quvchilar ongiga kitob o'qishdan kuzatiladigan maqsadning nimaligini etkazish, ularni o'quv yilining ma'lum davrida (hafta, oy, chorak) mutolaa qilinadigan asarlar ro'yxati bilan tanishtirish kabi masalalarni ham qamrab oladi. Masalan, 4-sinfda sinfdan tashqari o'qishning asosiy bosqichi sinfdan tashqari o'qish darslarining bir yillik taxminiy rejalashtirilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

№	Mavzu	Tavsiya etiladigan asarlar	Ajr. soat	Vaqt
1	Vatanimni sevaman	A.Avloniy "Vatan", X.To'xtaboev "Omonboy va Davronboyning sarguzashtlari", Sh.Xolmirzaev "Oqtosh" hikoyasi, O.Yoqubov "Sho'rtan gazchisi", A.Obidjon "Vatan", Q.Ota "Vatan timsoli", "O'zbekiston", A.Akbar "O'zbek elim", K.Turdieva "Vatan iqbol kutar", R.Nazar "Vatan tuyg'usi", O.To'xtash "Ona-Vatan".	1	Sentyabr
2	T.Adashboev – bolalar shoiri	"Biz sayohatchilar", "Arslonbop sharsharasi", "Surnay", "Nur daryo", "Guldasta", "Olatog' – lolatog'", "Oqbura to'lqinlari", "Sovg'a", "Tuproq", "Jasorat"	1	Sentyabr
3	Ustozlarni e'zozlaymiz	K.Turdieva "Ustozlar", "Bo'ling harfga hurmatda", A.Obidjon "Kitobni ko'p o'qiydigan ukam", S.Jo'ra "Tinish belgilarining majlisi", A.Muxtor "Hafta", D.Matjon "Suflyor", T.Adashboev "Ustozlarga bag'ishlov", "O'qituvchim".	1	Oktyabr

4	Ona tilim – jonu dilim	X.Safarov “Savollarga javoblar”, M.A’zam “Ona tilim”, “Til darsi”, T.Adashboev “Ona tilim” va til haqidagi hikmatlar, maqollar.	1	Oktyabr
5	Tabiatni asrang	T.Adashboev “To’rt amal”, T.Yo’ldosh “Uzumlar oilasi”, “Erning tili”, Y.Sulaymon “Kuz”, E.Vohidov “Shaftoli”, “Terak”, “Archa”, “Majnuntol”, “Nashvati”, S.Jabbor “Ko’chatim”, M.Murodov “Dala xunuk bo’lib qoladi”, A.Akbar “So’rov”, R.Nazar “Yordam qushi”, R.Tolib “Tabib ko’klam”, “Orolim”, Q.Hikmat “Uch o’rtoqning sovg’asi”	1	Noyabr
6	Ertaklar olamiga sayohat	Yo.Shukurov “Ona mehri”, T.G’oyipov “G’ani degan bolaning parvozi”, “Yana uchar ot haqida”, “O’qilon va ot”, “Oltin shoxli kiyik”, P.Mo’min “Tish cho’tka, poroshok va atir sovun ertagi”, J.Rahim “Bir butun oy va o’n ikki yulduz”, Z.Diyor “Yuksak tog’, keng o’tloq va mard o’rtoq haqida qissa”, T.Adashboev “Adolatli qozi”, S.Marshak “Tentak ovchi”, S.T.Aksakov “Sirli qizil gul”.	1	Noyabr
7	Qomusimiz – qonunimiz	Qambar Ota “Baxt qomusi”.	1	Dekabr
8	Qushlar – bizning do’stimiz	S.Ochil “Qushlar qo’shig’i”, M.A’zam “Kaklik”, “Musichaning arazi”, “Ikkita qorashaqshaq va bitta qora mushuk”, “Mening vafoli qarqanog’im”.	1	Dekabr
9	Vatan posbonlari	Ernazar Ro’zimatov “Vatan madadkor bo’lg’ay”, T.Adashboev “So’nggi jang”, Yo’lchi yulduz”, A.Obidjon “Yaroq”.	1	Yanvar
	A. Obidjon –	“Ona er”, “Bahromning hikoyalari”,	1	Fevral

10	bolalarning sevimli shoiri	“Ey, yorug’ dunyo”, “Olovjon va uning do’stlari”, “Ketmagil”, “Bezgakshamol”, “Masxaraboz bola”, “Juda qiziq voqea”, “Oltin yurakli Avtobola”, “Dahshatli Meshpolvon”, “Erliklar”, “Ajoyibxona”, “Meshpolvonning janglari”, “Alisher ila Husayn yoki uch dono va o’g’ri”, “Oltiariq hangomalari”, “Bulbulning cho’pchaklari”, “Bezgakshamol – 2”		
11	Navoiy – buyuk daho	Oybek “Bola Alisher”.	1	Fevral
12	O’tmishni o’rganish – burchimiz	G’G’ulom “Shum bola”, Shoyim Bo’taev “Usta va charxpalak”, Sobit G’ofurov “A’zam tut”, Safar Barnoev “Minora”, E.Malikov “Xotira”, M.A’zam “Temur va mulla Alibek”, “Ikki Temur”, “Buxoriy darsi”, “Ulug’bek va O’qli Abdurahmon”, “Qodiriya qasabasi va Abdulqodirning to’g’riso’zligi”, T.Adashboev “Yassaviy zurriyodlari”.	1	Mart
13	Mening mehribon onajonim	K.Turdieva “Qush bo’lib uchgan ona”, Yo.Shukurov “Ona mehri”.	1	Mart
14	Navro’zi olam – yashardi olam	Nurilla Ostonsov “Bahor”, “Hamal”, T.Adashboev “Navro’z”, “Boychechak”, Erpo’lat Baxt “Moychechakning qalpog’i”, Ochil To’xtash “Kuz faslida”, H.Imonberdiev “Turnalar”, Rustam Nazar “Gullagan olcha”, Q.Muhammadiy “Bahor keldi”, “Gullar” turkum she’rlari, Z.Diyor “Binafsha”, A.Abdurazzoq “Dunyo”.	1	Mart

15	Bor bo'lsin tinchlik	S.Barnoiev "Tinchlik qo'shig'i", Q.Rahmat "Dil so'zlari", H.Olimjon "Vatan", I.Muslim "Do'stlik", O.Rasul "Tinchlik yashar".	1	Aprel
16	Abdurahmon Akbar ijodini o'rganamiz	"Shoir dadam haqida she'riy hikoyalar", "Kichkintoy va paxtaoy", "So'zlovchi yomg'ir", "Yozning tug'ilgan kuni", "Kuylayotgan bog'", "O'yinqaroq bulutcha", "O'rdakcha", "Jonli savatcha" to'plamlari.	1	Aprel
17	Tengdoshlar hayotidan	I.Mahmudov "O'rik", E.Rahimov "Portlash", Ya.Sa'dullaeva "Ko'cha to'la bolalar", S.G'ofurov "Teshik kulcha", Yo.Rahmonova "Qasos", A.Akbar "Mish-mishvoy"	1	May

Rejada bolalarni asarlari dars jarayonida o'rganiladigan Q.Muhammadiy, P.Mo'min, Q.Hikmatlar bilan birga so'nggi yillar bolalar adabiyotining T.Adashboev, A.Obidjon, A.Akbar, H.Imonberdiev, K.Turdiyeva, M.A'zam kabi taniqli vakillari asrlari bilan tanishtirish ko'zda tutilganki, bu jihat o'quvchilarning ma'naviy axloqiy tarbiyasigagina ta'sir ko'rsatib qolmasdan, ularda umumadabiyot haqida muayyan tasavvur-tushuncha tug'dirishga ham xizmat qiladi.

O'quvchilar badiiy asarlarni mutolaa qilganda o'qituvchi yoki o'rtoqlari oldida nechta kitob o'qigani, ularda qanday voqealar hikoya qilingani yuzasidan hisobot berish uchun emas, balki mutolaa tufayli o'zlarida tug'ilgan taassurotlar xususida erkin fikr yurita oladigan bo'lishga, boshqacha aytganda, tushunib o'qishga erishishlari, ya'ni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarilishlari zarur. Tajribalar bunda ta'lim-tarbiyaning ma'lumdan noma'lumga, oddiydan murakkabga tamoyiliga amal qilish yaxshi samaralar berishini ko'rsatdi.

Maktabgacha tarbiya hamda maktab yoshidagi kichik bolalar o'zlarini qurshagan turfa olam voqea-hodisalarini umumlashtirish, ulardan to'g'ri xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega bo'lmaydilar. Bu yoshdagi bolalarning insoniy munosabatlar, hayot va tabiat hodisalari to'g'risidagi tasavvurlari jo'n va soddaligi

bilan ajralib turadi. Shu bois ular asar qahramonlarining ma'naviy-axloqiy xislatlari orqali ifodalangan asosiy g'oyani ko'p hollarda to'la ilg'ab ololmaydilar. Aksincha, adabiy qahramonlarning xatti-harakatlarigagina e'tibor berib, shu asosda "yaxshi" yoki "yomon" degan xulosaga keladilar. Bunday yakun badiiy didning o'sa borishi bilan asta-sekin "yoqadi", "yoqmaydi" kabi estetik munosabat bildirishga olib keladi.

Kichkintoylar o'zlarini qurshab turgan moddiy olam bilan ilk yoshlaridayoq ota-onalari va tarbiyachilaridan eshitgan ertak, hikoyalari orqali tanisha boradilar. Chumchuqning chaqimchiligi-yu, bo'ining vahshiyliigi, itning sodiqligi-yu, chumolining zahmatkashligi, quyonning qo'rqqoligi-yu, eshakning befahmliigi haqida dastlabki tushunchaga ega bo'ladilar. Bu tushunchalar chuqurlasha borgan sari ularda olijanoblik his-tuyg'ulari kurtak ota boshlaydi.

Umuman, kichik yoshdagi o'quvchilarni hayotda uchraydigan hamma narsa qiziqtiradi. Ular, masalan, bahorda nima uchun momaqaldiroq guldurashini, dunyoda eng kuchli nima ekanini, samolyotning osmonda qanday qilib uchishini, jamiyat va tabiatdagi jamiki o'zgarishlarni bilishni istaydilar, ularga javob topishga harakat qiladilar.

Tabiat haqidagi asarlar bu yoshdagi bolalar uchun ikki tomondan ahamiyatlidir. Birinchidan, o'zlariga notanish bo'lgan tabiat hodisalari, turli jonivorlar, o'simliklar, qushlar, hasharotlar to'g'risida ma'lumot oladilar, ikkinchidan tabiatga ijobiy munosabatda bo'lishga o'rganadilar. Amin Umariyning "Uzum", Zafar Diyorning "Yanvarda", Anvar Obidjonning "Juda qiziq voqea", Tursunboy Adashboevning "Arqitda", Quddus Muhammadiyning "Tabiat alifbesi", Quddus Hikmatning "Suv bilan suhbat" nomli she'rlari, Nosir Fozilovning "Jo'xori tuzoq", "Kichkina demang bizni...", Sunnatilla Anorboevning "To'rko'zning boshidan kechirganlari" nomli to'plamlariga kirgan qissa va hikoyalari shu jihatdan ibratlidir.

Hayot va tabiat aslida go'zal. Lekin inson uni o'z mehnati bilan yanada chiroyli va ko'rkam qiladi. Tabiat va jamiyat mavzuidagi asarlar bolalarning hayot

qonuniyatlari mohiyatini bilib olishlariga ko'mklashadi, mehnatga muhabbat tuyg'usini o'stiradi, Vatan taqdiri to'g'risida o'ylashga undaydi. Bunga erishish uchun o'qituvchi sinfdan tashqari o'qish jarayonida o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirishda majburiy-rasmiy siyosat yuritmasdan, erkin muloqot, tushuntirish, izohlash yo'lini tutishi kerak.

Yuqorida bayon qilingan fikr-mulohazalar, kuzatishlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

a) o'zlari uchun zarur bo'lgan adabiyot turlari (badiiy, ilmiy-ommabop, tarixiy asarlar), mutolaa mavzulari (Vatan va uning shonli farzandlari, istiqloq fidoyilari, tengdoshlari hayoti, xalqlar do'stligi, hayvonot olami, fan-texnika taraqqiyoti, sarguzasht va fantastika)ni kitoblarning tashqi belgilari: nomi, muqova bezagi, muallifi, kitobni bosib chiqargan nashriyot belgisi, mundarija, so'z boshi, so'nggi so'z va izohlarga qarab aniqlash;

b) kitob o'qish va uni ozoda saqlash haqida muayyan tushunchaga ega bo'ladilar. Natijada kitobxonlik madaniyati yuzasidan tubandagicha ko'nikma va malakani egallaydilar:

- o'qituvchi topshirig'i bo'yicha mustaqil kitob tanlash;
- kitobni ma'lum bir maqsad bilan o'qish
- o'qigan kitobi mazmunini o'zlashtirish, undan tegishli xulosa chiqarish;
- kichik hajmli asarlarni erkin qayta hikoya qilish;
- o'qigan asarlari yuzasidan insho, taqriz, bayon kabi yozma ish yozish.

Shunday qilib, ta'lim-tarbiyaning barcha jabhasida bo'lgani kabi sinfdan tashqari o'qish bobida ham boshlang'ich sinf o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi. Chunki boshlang'ich sinflarda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar keyinchalik o'quvchilarni mustaqil hayotda ulkan ishlarga yo'llashi mumkin. Jahonga mashhur allomalarning 5–10 yoshlaridayoq o'z iste'dodlarini namoyon qilganliklari nazarda tutilsa, boshlang'ich sinflardan boshlab o'quvchilarning kitobxonlik madaniyatini shakllantirish qanchalik muhim ahamiyatga bo'lishini anglash qiyin emas.

XALQLAR DO'STLIGINING TOLMAS KUYCHISI

Yaqindagina keksalik injiqliklariga dov bermay, sermazmun hayot va ijod yo'llaridan hikmatlar aytib, ko'ngillarga zavq-shavq ulashib yurgan Nosir Fozilov hayot bo'lganida bu yil o'zining to'qson yillik tantanalarida nim tabassum bilan xushxonlik qilib o'tirar edi. Bu yumush endilikda u kishining asarlari saylanmasi zimmasiga tushib turibdi.

"Saylanma"ga yozuvchining badiiy ijodiyoti bilan birga kitobxonlarga vasiyat tarzida bitilgan badiiyati va mutolaa madaniyatiga oid qarashlari aks etgan maqolalari ham kiritilganki, ular hurmatli kitobxonlarga muallifning ijodiy kredosi haqida muayyan tasavvur uyg'otishga qaratilgani bilan e'tiborlidir.

Adib haqida so'z ketganda, ko'p hollarda "bolalarning sevimli yozuvchisi" degan sifatlash bilan tilga olinadi. Holbuki u adabiyot atalmish so'z san'ati ostonasiga tarjimon sifatida qadam qo'ygan. Agar Nosir Fozilov qozoq tilidan tarjima qilgan Sobit Muqonovning "Hayot maktabi", "Cho'pon o'g'li" "Cho'loq polvon", G'abiden Mustafinning "Qarag'anda", G'abit Musrepovning "Qozoq soldati" romanlari, "Qiron qush qo'shig'i" qissasi, Muxtor Avezovning "Abay – xalq farzandi", Abdulla Tojiboevning "To'y arafisida" pesalari, qoraqalpoq tilidan tarjima qilgan Amet Shomurodovning "Yo'lbarslar orasida", O'rozboy Abdurahmonovning "Changalzor yo'lbarasi", Murodboy Nizanovning "Tanka" kinoqissasini, shuningdek, Abay, Muhammadjon Qoratoev, Qalmaqan Abduqodirov, Qalovbek Tursunqulov, Zeyn Shashkin, Taqash Berdiyrov, Asan Begimov, To'lepbergan Qaipbergenov, Ibroim Yusupov, Sirboy Mavlenovlar ijodidan qilingan yana ko'plab tarjima asarlarni jamlaganda xiylagina salmoqli kutubxona tashkil qilish mumkin bo'lar edi.

"Ik tarjimam, – deb yozgan edi adib keyinchalik, – qozoq yozuvchisi Sobit Muqonovning "Hayot maktabi" edi. Qozoqlar bilan birga yashab, ularning tili, urf-odati, hayot tarzini yaxshi bilganim qo'l keldi. Tarjima men uchun suyumli zahmat, ham ne'mat".

Darhaqiqat, tarjimonlik faoliyati Nosir Fozilovning qozoq, qoraqalpoq xalqlari milliy mentalitetidagi nozik qirralarni ilg'ab olishida, ayniqsa, har ikkala til nafosati bilan bog'liq ibratli detallarni puxta o'zlashtirishida beqiyos yordam bergani shubhasizdir.

Tarjimani jahon adabiy jarayonini harakatlantirib turuvchi, xalqlarni jipslashtiruvchi yuksak san'at deb bilgan adibning tarjimonlik faoliyati alohida o'rganishni talab etadigan mavzulardandir.

Adabiyot tarixiga nazar tashlansa, har bir ijodkorning badiiyat olamiga o'ziga xos yo'l bilan kirib kelganini kuzatish mumkin. Birovni o'z boshidan o'tkazgan ajabtovur sarguzashtlarini hikoya qilish qiziqтира, boshqa birov bezovta qalb tug'yonlarini o'zgalar bilan baham ko'rish ilinjida qo'liga qalam oladi. Yana bir xillarga ma'naviy-axloqiy masalalar tinchlik bermaydi. Shu ma'noda, bolalarning sevimli yozuvchisi, mohir tarjimon Nosir Fozilovning adabiyotga kirib kelishini badiiy so'zning sehri bilan, yana ham aniqroq qilib aytganda, bolalik tasavvurining hayot jumboqlariga mos kelmasligi tufayli hayrat tuyg'usi bilan bog'lash o'rinli bo'ladi.

“Tanishuv” voqeiyy hikoyasidan ma'lum bo'lishicha, bo'lajak yozuvchini “Go'ro'g'li”, “Ravshanxon”, “Avazxon” dostonlari bolaligidayoq rom etgan. Ularni qo'ni-qo'shnilar o'rtasida zavq-shavqqa to'lib qayta-qayta o'qigan.

Abdulla Qahhorning “Qanotsiz chittak” asarini o'qib berishi tufayli kutubxonachi Abdurasul tomonidan malomatga qolishi Nosir Fozilovning bolalik tasavvurlarini ostin-ustun qilib, u adabiyotning ta'sir kuchi qudratidan ilk bor hayratlarga ko'milgan va qo'liga qalam ushlagan bo'lsa ne ajab.

Hayotga tiyrak ko'z bilan qarash, o'z e'tiqodida sobitqadamlik ota-onasidan meros adib ularning nomini alohida g'urur va ehtirom bilan qalamga oladi. “Turkistonning Koriz qishlog'ida oddiy dehqon oilasida tug'ildim, – deb yozadi u. – Otamning Fozil, onamning Jahonbibidek ismi-jismiga monand xulq-atvorlari, mehnatsevarligi bor edi. Esimni tanibmanki, ular katta oilamizning tashvishlari,

orzu-umidlari bilan yashashni baxt deb bilishadi, ulardagi zahmatkashlik, tirishqoqlik, bir ishga ishtiyoq bilan kirishishi menga ham, ijodimga ham o'tgan bo'lsa, azizlarim – ota-onam oldida yuzim yorug' bo'lgani shu. Hayotimda chuqur iz qoldirgan yana bir inson – bobom – otamning otasi. U kishini Yo'ldosh oqsoqol deyishardi. Oq-qorani tanigan, yozuv-chizuvdan xabari bor, salobatli, ovozlari o'ktam, qadamlari shaxdam edi. Biron-bir joyda janjal bo'lib qolsa, bobomning qadamlari etishi bilan tinchir, hech bir to'y-ma'raka bobomsiz o'tmasdi”.

Hayot maktabini o'tamagan, qaynoq turmush qozonida qaynamagan odam ijodkor bo'la olmaydi. Nosir Fozilovning yoshlik yillari xalqimiz tarixida eng keskin va murakkab sinovlar davriga to'g'ri kelgan.

Katta hayot bo'sag'asida turgan o'smirlarning o'zligini anglash yo'lidagi kurashlari tasviriga bag'ishlangan qissa va hikoyalari, mashhur yozuvchilar ijodiy laboratoriyasi hamda fe'l-atvoriga oid esselari, voqeiyy hikoyalari, qozoq va qoraqalpoq yozuvchilari asarlaridan qilgan tarjimalari bilan adabiyotimiz rivojiga salmoqli hissa qo'shgan Nosir Fozilov sermashaqqat hayot va ijod yo'lini bosib o'tgan.

“Go'dakligim, – deb yozadi adib turmush mashaqqatlari xususida, – o'ttizinchi yillarning kollektivlashtirish davrida, o'ttiz uchinchi yillarning ocharchilik davrida, bolaligim esa o'ttiz ettinchi yillarning alg'ov-dalg'ov davrida, qirqinchi, qirq beshinchi yillarida kechdi. Biz urush davri farzandlari bolalikning barcha imtiyozlaridan foydalanmay o'sdik; o'qishlarimiz o'lda-jo'lda, uzuq-yuluq bo'ldi. Men bu gaplarni nolib aytayotganim yo'q. Bolaligimiz turmush riyoziyotlari bilan omuxta kechdi. Bu esa murg'ak qalblarimizda abadiy muhrlanib qoldi. Ozmi-ko'pmi hayotning qadriga etadigan, uni e'zozlaydigan odamlar bo'lib ulg'ayganimiz uchun o'sha davr mashaqqatlari saboqlaridan minnatdorlik tuyg'usi bilan yashamoqdamiz”.

30-yillardagi ocharchilik va taloto'plar, keyinchalik to'rt yilga cho'zilgan urush dahshati ularning oilasini ham chetlab o'tmadi. Quvnoq bolalik sho'xliklaridan vaqtdan ilgari mosuvo bo'lgan bo'lajak ijodkor hali

o'spirinligidayoq turmush mashaqqatlarini kattalar bilan birga tatib ko'rishga, hayotning past-balandlari ustida jiddiy bosh qotirishga majbur edi. Shunday bir vaziyatda u butun kuchi va diqqat-e'tiborini o'qishga qaratadi. Amakisi Pochchaxon Qudratovdan boshlang'ich ta'limni olgan Nosirjonni bobosi Yo'ldosh oqsoqol Turkiston markazidagi yagona o'zbek maktabiga joylab qo'yadi.

Biz o'qiyimiz deb qishloqdan chiqqan besh-olti nafar boladan axiri bir o'zim qoldim. U paytlarda yotoqxona yo'q. Yayov qatnaymiz. Qishning sovug'i, yozning issig'i, shamol, yomg'irlar bilan olishib bo'lsa ham ortga qaytmadim. Shu erda maktabni tugalladim. Adabiyotga, ijodga bo'lgan ixlos, ishtiyoqim shu erda kuchli muhabbatga aylandi. Robiya opa Ibrohimova degan adabiyot o'qituvchimizni ehtirom bilan eslayman. Devoriy gazetamiz – "Yosh kuch"da o'ta faol edim. Boisi behuda emas ekan".

Fashizm urush boshlaganida Nosir Fozilov o'n ikki yoshda bo'lgan. Front orqasidagi xalq ahvoli, fidokorona mehnati, jasoratini o'z ko'zi bilan ko'rgan, jangchilarning mardona kurashini yurakdan his etgan. O'rta maktabni bitirib kelgan Nosir Fozilov urushdan keyin to 1949 yilgacha tug'ilib o'sgan qishlog'ida suvchilik, kultivatorchilik, tabelchilik, o'qituvchilik qiladi. Mana shu yoshlik taassurotlari uning qalbiga mangu muhrlanadi.

Adabiyotga bo'lgan qiziqish, badiiy ijodga kuchli ishtiyoqmandlik bo'lajak yozuvchini O'rta Osiyo davlat universiteti (O'zbekiston Milliy universiteti)ga etkaydi. Poytaxtdagi adabiy muhit uning ijodiga kuchli turtki beradi. She'riy mashqlari, ilk hikoyalari shu erda dunyo yuzini ko'radi. Sobit Muqonovning "Hayot maktabi" romani tarjimasiga talabaligida qo'l urishi Nosir Fozilov taqdirini bir umrga sermashaqqat ishga bog'lab qo'yadi.

Yosh adibning ilk hikoyasini "Rostgo'ylik", dastlabki kitobini "Irmoq" deb nomlashida juda katta ramziy ma'no bor. Ko'rgan-bilganlarini rostgo'ylik bilan yozib, adabiyot atalmish katta ummonga irmoq sifatida qo'shilishini orzu qilgan ijodkor bir umr beg'ubor bolalik sog'inchi bilan yashab o'tdi.

"Birinci hikoyamdan to hozirgi kungacha yozgan asarlarimning bosh qahramoni, – deb yozadi Nosir Fozilov, – o'zim, bolaligim, qishlog'im. "Irmoq" muqovasiga chizilgan sariqqina bola – men, ulochalar – mening suruvlarim, qishloq, tepaliklar, daraxtlar – tug'ilgan qishlog'im. Men tabiatni shu erda tanidim, sevib qoldim, hali hanuz sog'inchi bilan yashayman".

Nosir Fozilov o'z asarlarida qalamga olgan voqelikka kichkintoylar nigohi bilan nazar tashlaydi. Shunga mos tarzda kitoblarini ham "Bolaligim – poshsholigim", "Diydor", "Kichkina demang bizni...", "Qahr va mehr" kabi sarlavhalar bilan nomlash orqali kitobxon e'tiborini o'zini bezovta qilgan asosiy muammoga qaratadi.

Nosir Fozilov ijodining bosh mavzusi urush va tinchlik, ona tabiatni asrash va vatanga muhabbat, umuman olganda, imon-e'tiqod bilan bog'liq ma'naviyat masalasidir. "Detskaya literatura" jurnali 1981 yil 6-sonida bu haqda shunday deb yozadi: "Muallifni ko'proq ma'naviy-axloqiy muammolar o'ylantiradi: avlodlar o'rtasidagi bog'liqlik, xalqning o'tmishi va kelajagi... Nosir Fozilovga urush mavzusi ham juda yaqin".

Yozuvchi asarlarining qahramonlari turli millatlarga mansubligi, o'z yoshi va hayotda tutgan mavqeiga mos soddaligi, fe'l-atvorida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning mujassamligi, hayotga faol munosabatda bo'lishi bilan alohida ajralib turadi.

Yozuvchi asar qahramonlari boshdan kechirgan sarguzashtlarni shunchaki kichik kitobxonlarning ruhiyatiga mos qiziqarlilik talabi bilangina qalamga olmaydi. Balki o'sha qiziqarlilik zaminida kichik kitobxonga aytish zarur deb o'ylagan ma'naviy-axloqiy muammoga diqqatimizni qaratadi. Muallif nutqidagi serjilo badiiy bo'yoqdor iboralar, kishini chuqur mulohazaga chorlovchi tagdor qochirmalar adabiy qahramonlar nutqidagi individuallik bilan uyg'un ravishda qissalarning o'qishligiga xizmat qiladi.

Qahramonlar timsolining ta'sirchanligini ta'minlashda nutqi, o'zini tutishi, boshqalarga munosabati, fe'l-atvori tasviri muhim o'rin tutgani holda ayrim bolalar

yozuvchilari asarlarida kichkintoylar tarbiyalanuvchi, muallif tarbiyachi sifatida ko'zga tashlanadi. Boz ustiga qahramonlar nutqini muallif nutqidan farqlab ham bo'lmaydi.

Nosir Fozilov qissa va hikoyalarida nafaqat muallif bilan qahramonlar, balki qahramonlarning o'zlari ham fikrlash yo'siniga ko'ra bir-birlaridan ajralib turadi.

Xalqlar do'stligi g'oyasini asarlariga chuqur singdirgan adib qaysi millat vakili timsolini yaratmasin, o'sha qahramon mansub tarixiy muhit va millat tili, urf-odatlar, turmush tarzini xayolidan qochirmagan. Binobarin, adib yaratgan qahramon qozoq bo'lsa qozoqcha, tatar bo'lsa tatarcha, hatto polyak bo'lsa polyakcha talaffuz bilan gapiradiki, uning xarakter takomili, o'zini tutishi, hayotga munosabati kitobxonda zarracha shubha tug'dirmaydi.

Nosir Fozilov badiiy ijodning eng qiyin "sirlaridan" biri – bitta-ikkita ibora bilan manzara yarata olish sirini biladi", deb yozadi Odil Yoqubov.

Darhaqiqat, "bitta-ikkita ibora bilan manzara yarata olish siri" bevosita asardagi peyzaj va voqelik tasviriga ham, adabiy qahramonlar nutqi va portretiga ham bab-baravar tegishlidir. Yozuvchi asarlarida ko'p bor tilga olinadigan Turkiston dashtlarida tong va shom manzaralarining badiiy tasvirda ba'zan she'rga aylanib ketishi bejiz emas.

"Oqshom. Osmon to'la bulut. Ufq tong rangida qip-qizarib turardi. Endigina botib borayotgan quyosh xuddi Oydinko'l atrofining ko'rkam manzaralarini ko'zi qiymayotgandek bulutlar tagidan so'nggi bor mo'ralardi; uning qip-qizil zarrin nurlari ko'lining jimir-jimir to'liqlarida, ko'l atrofidagi qamish uchlarida, tepaliklarda tag'in bir jilvalanib turdi-da, keyin asta-sekin so'na boshladi".

Urush davri front orqasidagi xalq hayoti tasviriga bag'ishlangan "Saraton", "Qush qanoti bilan" nomli qissalari Nosir Fozilov ijodida alohida sahifani tashkil etadi.

"Saraton" qissasi qahramonlari To'ra bilan Kamolalar yozuvchining bolalikdagi tengdoshlaridir. Ular xalq mushkulini engil qilish va ezgulik uchun kurashishlari, el-yurt tinchligi yo'lida fidoyilik ko'rsatishlari jihatidan adib

asarlaridagi boshqa qahramonlarga o'xshab ketadi. Farqi shundaki, ular nisbatan mustaqil fikrli va kurashchan, dadil va umummanfaati yo'lida faol o'spirinlar sifatida gavdalandiriladi. Muhimi, mazkur qahramonlarning ma'naviy dunyosi boy va ibrat bo'larli hayot yo'liga ega. Kitobxon mazkur asarlarni o'qib, ularning nafas olishini sezgandek, yurak urishini eshitgandek bo'la boradi. Ikki yosh qalbidagi muqaddas tuyg'uni avaylab-asragisi, ularga chin ko'ngildan yordam bergisi keladi.

To'ra kattalar frontga ketgach, cho'ponlik qiladi. Uning poda ketida chang yutib yurishiga urush sababchi. Adib bosh qahramon xarakteri takomilini to'g'ri belgilaydi. Kolxoz cho'poni G'iyos aka frontga chaqiriladi. Eridan qora xat kelgach alamini kimdan olishini bilmay yurgan Zulayho xola suzmasini o'g'irlagan Frantishekni kaltaklamochi bo'ladi. To'ra Kamola bilan bolani himoya qilib, ancha gap-so'z orttiradi va hokazo. Xullas, qahramonlarning odatdagi hayot tarzi o'zgaradi. Bu o'zgarish faqat tashqi tomondan bo'lmay, ayni paytda ularning ma'naviy olamida ham sodir bo'ladi. Adibning mahorati kitobxonni qahramonlarning gap-so'zlari, xatti-harakatlariga to'la ishonitirishida ko'zga tashlanadi.

Badiiy asar syujetining hayotiyiligi, qahramonlar taqdiri bilan voqealar talqinining uzviy bog'liqligi masalasi qadim zamonlardan beri estetik tafakkur namoyandalari diqqatini band qilib keladi. Bu haqda o'z zamonasining poetik tajribasiga suyanib, Aristotel shunday deb yozgan edi: "Ba'zi kishilar o'ylaganidek bir kishi atrofida ro'y bergan voqealarning hammasi ham asar fabulasiga kiravermaydi. Bir kishi atrofida juda ko'p voqealar ro'y berishi, ulardan bir qismi umuman birlikdan chetda qolib ketishi mumkin. Shuningdek, bir kishi boshidan har xil voqealarni kechirishi mumkin, lekin ular ham bir ma'no anglatadigan voqea yarata olmaydilar... San'ati tufaylimi yoki tabiiy talanti tufaylimi, har holda, Gomer bu masalaga to'g'ri qaray oldi. U "Odisseya"ni yaratar ekan, qahramon boshiga tushgan hamma voqealarni tasvirlay bermaydi. Masalan, uning yarador bo'lishi, urushga odam yig'ayotgan vaqtlarida o'zini telbalikka solishlarini tasvirlab

o'tirmaydi... U "Odisseya"ni, shuningdek, "Iliada"ni ham markaziy bir voqea asosida yaratdi".

Qadimgi yunon mutafakkirining bu fikrlari bizning kunlarimizgacha o'z qimmatini yo'qotgan emas. Binobarin, bundan keyin ham yozuvchi badiiy mahoratini belgilashda asarlaridagi syujet voqealarining ortiqcha ta'rif-tavsif va tasvirlardan xoliligi, qahramonlar xatti-harakatlarining badiiy dalillanishi kitobxonlarda yorqin taassurotlar qoldirishi asosiy mezonlardan hisoblanadi.

Nosir Fozilov ijodiga shu jihatdan nazar tashlansa, yozuvchi badiiy mahoratini belgilaydigan talay misollarni keltirish mumkin.

"Ko'pincha odamning qo'lidan kimligini bilsa bo'ladi, – deb yozadi Said Ahmad. – Sartaroshning qo'lidan atir hidi, aptekachining qo'lidan dori hidi, shofyor qo'lidan benzin hidi kelsa, kabobpazning kafti, novvoyning barmoq bo'g'inlari kuygan bo'ladi.

Tanburchining chap qo'l barmoqlari, dehqonning o'ng qo'li kafti qadoqdek qotib ketadi. O'qituvchining barmoqlari bo'rga belansa, oshpazning barmoqlarida pichoq izi qoladi. Bu belgilar qaysi kasb egasi bo'lmasin, uning mehnat qilganligini bildirib turadi.

Nosir Fozilovning barmog'i siyohga belanib yuradi".

Bu fikrlarning dalili adibning "Kichkina demang bizni", "Toshkentning nosi", "Jo'xori tuzoq", "Bolaligim – poshsholigim", "Ustozlar davrasida", "Qahr va mehr", "Shum bolaning nabiralari", "Munavvar lahzalar", "Topdimu yo'qotmadim" kabi kitoblariga kirgan qissalari, esselaridir. Bizningcha, ularga qo'shimcha ta'rifu tavsif keltirishga ehtiyoj yo'q.

"Saraton" qissasi markazida To'ra bilan Kamola munosabati tursa-da, yozuvchi ular taqdirini urushning xalq boshiga solgan cheksiz kulfatlari va katta sinovlari bilan qo'shib ko'rsatadi. Shuning uchun asarda frontga ketayotganlar, yaqin kishilaridan judo bo'lganlar, front orqasi uchun noz-ne'matlar etkazishda jonbozlik ko'rsatayotganlarning yorqin obrazlari yaratilgan.

O'smirlar va, umuman, yoshlar hayotini kattalar taqdiri bilan birga katta hayot oqimiga uzviy qo'shib tasvirlash Nosir Fozilov ijodining xarakterli belgilaridandir. Shu bois ham muallif bosh qahramonlarnigina emas, balki epizodik obrazlarni ham asar voqeasidagi ishtirokini mantiqiy asoslashga va ixcham tasvir orqali esda qoladigan tarzda tasvirlashga diqqat qiladi. Masalan, "Saraton"da evakuasiya bo'lib kelgan polyak Pan Dvorjekning "steklo"ni "shteklo", "spichki"ni "shpishki" deb ruscha so'zlarni o'z tili ohangiga solib aytishi, fikrini bitta-ikkita so'z vositasida ifodalashi kitobxonni ishontiradi.

Nosir Fozilovning talaygina qissa va hikoyalarining mazmunini, qahramonlarini uning o'zi ko'rgan, bilgan voqelar, odamlar tashkil qiladi. Zotan, Nosir Fozilov ijodiy kamolotiga xos bosh fazilat ham uning faqat o'zi yaxshi bilgan, chuqur his etgan va puxta o'rgangan mavzu, voqea va odamlar to'g'risida qalam tebratishdir. Yozuvchining "Qorxat" nomli qissasida jurnalist yosh yozuvchi bilan qilgan suhbatida unga qarab "Nazarimda bir kamchiligingiz bor: o'zingiz bilmagan, his qilmagan narsalarni yozar ekansiz... Ko'rmagan, bilmagan narsani yozsangiz, yozgan asaringiz, qo'polroq qilib aytganda, yolg'on bo'lib qoladi. To'g'ri, ko'rmay turib yozilgan asarlar adabiyotimizda juda ko'p. Buning uchun avvalo bilim, mahorat, o'tkir tasavvur kerak", deydi. Bu so'zlarni hech mubolag'asiz Nosir Fozilovning o'ziga, uning ijodiy prinsipiga ham mansub deb bemalol aytish mumkin. Agar Nosir Fozilovning birinchi hikoyasi 1953 yilda "Pioner" jurnalida, hali u talaba vaqtida bosilgan bo'lsa, o'shandan buyon hikoya yozadimi, qissa yozadimi, hammasida shu prinsipga sodiq qoladi.

Uning "Oqim" qissasi va ayrim hikoyalarini e'tiborga olmaganida aksariyat asarlari urush va undan keyingi davr xalqi hayotiga bag'ishlanganini kuzatish mumkin. Shunday bo'lsa-da, ularning mazmuni, g'oyasi va pafosida qandaydir bog'lanish bor: "Oqim"da kolxozlashtirish voqeasi, "Saraton" va "Qush qanoti bilan" asarlarida urush davri voqealari, "Tashvish"da urush jarohati bilan bog'liq kolxoz hayoti, uning so'nggi davrdagi ahvoliga doir ma'naviy-axloqiy masalalar ko'tariladi.

“Oqim” qissasida “Hayot oqimi o‘z yo‘lida to‘xtamay oqishda davom etar va yo‘lida g‘ov bo‘lganlarni yo‘l-yo‘lakay girdobiga yutib borardi”, degan ajoyib fikr keltiriladi. Nosir Fozilovning barcha asarlari pafosida ana shu ziddiyatli hayot oqimining mardona qadamini ifodalash yotadi. Uning qissalaridagi dramatismning kuchliligi, ko‘lamdorligi sababi ehtimol shundandir. “Oqim” da to‘g‘riso‘z, haqiqatgo‘y shoir Suyum og‘aning baxt izlab tentirashi va nihoyat o‘ldirilishi, uning ikki farzandi Ziyobek va Kenjaning og‘ir hayoti, Asqar akaning tuhmat bilan qamalishiga bog‘liq turli voqealar, taqdirlar tasvirlanadi.

Nosir Fozilov asarlarining mazmuni, pafosi, ohangi xilma-xil. “Oqim”da keskin sinfiy kurash tursa, “Saraton”da To‘ra va Kamola o‘rtasidagi ilk muhabbat romantikasi bilan bog‘liq og‘ir urush yillaridagi xalq jasoratini ifodalash yotadi. Shaxsga sig‘inish davrining mash‘um oqibatlari xususidagi “Qush qanoti bilan” qissasida xalqimizning ardoqli farzandlaridan To‘xtasin Jalolov qismati tasvirida dramatism va publisistik ruh ustuvorlik qilsa, “Tashvish” qissasida psixologik tahlilga ayrimcha diqqat qaratiladi.

Shuni aytish kerakki, Nosir Fozilovning deyarli ko‘pchilik asarlari, jumladan, “Qush qanoti bilan”, “Qorxat” qissalari qahramon tilidan hikoya qilinadi. Bu usul sarguzasht asarda, ayniqsa, qo‘l keladi: hayotiy voqealar, odamlarning xatti-harakatlari qahramon nuqtai nazaridan baholanadi. Natijada qahramon ruhiyatidagi tebranishlar kitobxon ruhiyatiga ham ko‘chadi.

“Qorxat” qissasining syujeti real asosga ega. Bolalar o‘z jamoasiga taniqli mehnat qahramonini faxriy a‘zo qilib olmoqchi bo‘ladi. Sog‘indiq Qoraqalpog‘istondagi mashhur baliqchining roziligini olish uchun yo‘lga chiqadi va qoraqalpoq bolalari bilan qorxat o‘ynab yutqazadi. Birgalikda baliq ovlaydilar. Yozuvchi shu xildagi voqealar orqali o‘zbek-qoraqalpoq bolalarining samimiy do‘stligini ko‘rsatib beradi. Qissaning ma‘rifiy ahamiyati bolalarni chidamli, topqir, bilimli va irodali bo‘lishga da‘vat etilishi bilan belgilanadi.

“Tashvish” qissasida yozuvchi Safaralining urush davri bilan bog‘liq alamli hayotiga nazar tashlaydi. Shunda ham adabiyotimizning nisbatan kamroq qalamga

olinayotgan, ammo nihoyatda muhim bo‘lgan o‘smirlarning katta dunyo sari qadam qo‘yishi, o‘z o‘rnini topishi, qalblarida birinchi bor chechak otgan musaffo muhabbat romantikasini ilhom bilan tasvirlaydi.

Yozuvchi ijodini quyidagi uchta yo‘nalish bo‘yicha baholash mumkin:

Birinchi – bevosita bolalarga atalgan asarlari, ikkinchisi – tarjimalari, uchinchisi – voqeyi hikoyalari va esselari. Har uchala yo‘nalishdagi asarlar birini to‘ldiradi, yozuvchi ijodi xususida yaxlit tasavvur beradi.

O‘zbek, qozoq va qoraqalpoq xalqlari og‘zaki ijodi namunalaridagi ma‘no nozikliklarini chuqur tushunishi, asrlar davomida hayot sinovlaridan o‘tib shakllangan milliy qadriyatlardan ma‘naviy oziqlanishi, buning ustiga Oybek va G‘afur G‘ulom, Muxtor Avezov va Sobit Muqonov kabi ustoz yozuvchilar e‘tirofi va g‘amxo‘rliklaridan bahramandlik yosh yozuvchini badiiy mahoratini oshirish ustida tinmay izlanishga da‘vat etgan.

Aynan taniqli so‘z san‘atkorlarining ijodiy tajribasi Nosir Fozilov uchun mahorat maktabi vazifasini o‘taganini “Ustozlar davrasida”, “Bir otar to‘pponcha”, “Munavvar lahzalar”, “Eslasang, ko‘ngling yorishur”, “Ustoz so‘zlaganda”, “Toshkentning nosi”, “Said Ahmad noming baland”, “Topdimu yo‘qotmadim” nomli kitoblari kirgan esselari va voqeyi hikoyalardagi badiiy ijodning g‘oyatda serzahmat va o‘ziga xos san‘at ekanligi xususidagi kuzatishlaridan bilish mumkin.

Ustozlar davrasida kamol topgan Nosir Fozilovning shu janrga qo‘l urib uning yuksak namunalari yaratganligi tahsinga sazovordir.

Adib ijodining yutug‘ini ta‘minlagan omillardan yana biri har so‘z va iboraga qahhorona hassoslik bilan yondashganligidir. Uning qissa va hikoyalari o‘qigan ziyrak kitobxon bolalar adabiyotidagi quruq pand-nasihatdan iborat “xavfli virus”dan xoli ekanligini payqashi qiyin emas.

Nosir Fozilov birinchi hikoyasi matbuotda bosilganida talaba bo‘lgan. Shundan buyon u necha o‘nlab hikoyalar, qator qissalar, esselar ijod etdi, ko‘plab asarlarni o‘zbek tiliga tarjima qildi va ko‘psonli o‘z kitobxontariga ega bo‘ldi. Yozuvchining original asarlari va etuk tarjimalari necha avlod farzandlarini ezgulik

ruhida tarbiyalab, xalqimizga yashash, qurish va kurashda yordam bermoqda. U bir hikoyasini: "Yozgan asari bilan kimnidir quvontirib, kimlarnidir tashvishga sololmagan yozuvchi – yozuvchi bo'libdimi?" – degan jumla tugatadi. Mazkur fikrga amal qilgan adib o'z asarlari bilan ko'psonli kitobxonlarini quvontiradi. Bizningcha, adibning yozuvchilik baxti ham shundadir...

O'QUVCHI MA'NAVIY KAMOLOTIDA KITOBXONLIKNING MA'RIFIY-ESTETIK AHAMIYATI

Har bir avlod oldida insoniyat yaratgan jamiki bilimlarni o'rganish va o'zlashtirish vazifasi turadi. Hayot taraqqiyoti va jamiyat rivojini shusiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu vazifani bajarishning birdan-bir yo'li yosh avlodning o'quv-biluv ko'nikma va malakasini shakllantirishdir. Hadislarda: "Beshikdan qabrgacha ilm izla", deyilishda juda katta hikmat bor. Ilm bobidagi izlanish esa insonni ma'naviy-axloqiy kamolot sari etaklaydi. Shuning uchun ham xalq ta'limi oldidagi eng katta muammo o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatiga kelib taqalishi bejiz emas. Zero, o'zlashtirishning pastligi o'qituvchilarni hamisha qiynaydigan dolzarb masalalardan biridir.

O'qishda malakasizlik har qanday fanni tinkani quritadigan og'ir mehnat va majburiyatga aylantiradi. O'qish-o'rganish malakasi shakllangan kishigina bilimlarni puxta o'zlashtirishi mumkin. O'quvchilarning fan asoslarini bilishga bo'lgan qiziqish-intilishlarining qanchalik samara berishi ta'lim metodlarining to'g'ri tanlanishiga bog'liq.

Inson tug'ilganidan boshlab o'zida ta'lim-tarbiyaga muhtojlik sezadi. Bu shunchaki ruhiy fiziologik instinkt bo'lmay, olamni tushunishga, hayotda o'z o'rnini topishga bo'lgan zarurat, yashash uchun kurashish natijasidir. Bilimga bo'lgan intilish esa ma'naviy kamolot sari etaklaydi. Shaxs ma'naviy kamoloti, o'z navbatida, jamiyat taraqqiyoti darajasini belgilashga xizmat qiladi.

Ajdodlarimiz asrlar mobaynida intilib kelgan ma'naviy-axloqiy barkamollik – avvalo insonning o'z-o'zini anglashi bo'lib, faqat ta'lim-tarbiya orqali amalga

oshiriladi. O'z-o'zini anglash esa boshqalarni anglashga, demakki, dunyoni anglashga, uning sir-asrorlarini tushunishga yo'l ochadi.

Shaxs ma'naviy kamolotida, o'z-o'zini anglashida so'z san'ati bo'lgan adabiyotning roli beqiyos. Shuning uchun ham u etti mo'jizaning biri tarzida tilga olinadi. Badiiy adabiyot insonning o'zi kabi ko'hna va ayni chog'da hamisha navqirondir. Har bir davr unga o'z muhrini bosadi. Lekin mazmun-mohiyati bitta: inson va uning murakkab ruhiy olami.

Badiiy asar markazida insonning beaddad kechinmalari turgani uchun ham u kitobxon hissiyotiga ta'sir ko'rsatadi. Badiiy so'z, Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida ta'kidlaganidek, "nuqta suv yanglig' eritur toshni, topsa haqiqat o'tidan choshni". Buyuk shoirning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida yozishicha, so'z "andoqki, sharifidin o'lgan badang'a ruhi pok etar, qasifidin hayotlik tang'a zahri halok xosiyati zuhur etar.

Qit'a:

So'z gavharidurki, rutbasining

Sharhidadur ahli nutq o'jiz.

Andinki erur xasis muhlik,

Ko'rguzgucha durdur masih mo'jaz.

Va bu so'zning tanavvui taaqquldin nari va tasavvurdin tashqaridur. Agar mubolag'asiz ijmol yuzidin qalam surulsa va ixtisor jonibidin raqam urulsa, etmish ikki nav bila taksim toparida hud hech so'z yo'qturki, etmish ikki firqa kalomig'a dalolat qilg'ay, ammo ulcha tafsiliydir". Ya'ni yaxshi so'z o'lgan badanga toza ruh bag'ishlaydi, yomon so'z esa o'ldiruvchi zahar xosiyatini zuhur etadi.

So'z shunday gavhardirki, nutq egalari uning martabasini aniqlashdan o'jizdirlar. Martabasi yomon so'zning halok qiluvchiligidan tortib, yaxshi so'z bilan insonning mo'jiza ko'rsatishiga qadar boradi. So'zning turlari shu qadar ko'pki, o'ylash va tasvirlab chiqish muki emas. Agar mubolag'a qilmasdan yuzaki bayon qilinsa va qisqa yozib chiqilsa, etmish ikki xilga bo'linib, etmish ikki xil xalqning so'ziga aylanishidan hech bir so'z yo'q, lekin bundan ham ko'pdur.

Chindan ham dunyoda soʻzdan qudratli qurol yoʻq. Obrazli qilib aytganda, soʻz bilan togʻni oʻrnidan surish mumkin. Soʻz orqali kurashadilar, sevgi-muhabbat izhor qilinadi. Soʻz vositasida dunyoda buyuk kashfiyotlar yaratiladi. Soʻz sanʼatigina “toshni eritish”ga, oʻlikka jon bagʻishlashga yoki, aksincha, insonni oʻldirishga qudrat kasb etadi. Lev Tolstoy taʼbiri bilan aytganda, “Badiiy soʻz, u Gyotenikimi yoki Fedkanikimi, son-sanoqsiz fikrlar, tasavvur va tushunchalar tugʻdirishi bilan oddiy soʻzdan ajralib turadi”.

Badiiy adabiyot soʻz sanʼati sifatida “fikrlar, tasavvurlar va tushunchalar tugʻdirishi” bilan insonning oʻzini anglashga, shu orqali dunyoni tushunishga yordam beradi. Uni xarakter xususiyatiga koʻra insoniyat tarixiy taraqqiyotining oʻziga xos koʻzgusi, hayotiy tajribalari ifodasi deyish mumkin. Zero, kitob bir avlodning ikkinchi avlodga maʼnaviy merosi, umri oxirlab qolgan kishining hayotini endigina boshlayotgan yoshlarga maslahati, yoʻl-yoʻrigʻi maqomidadir (A.Gersen).

Buyuk aql egalaridan qaysi birining hayot yoʻliga nazar tashlamang, kitobning ular umrini mayoq singari ichdan nurlantirganini koʻrish mumkin. Alisher Navoiy Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonini yod olganida goʻdak yoshida edi. Lekin mazkur asarda ilgari surilgan gʻoya uning xayolini bir umr tark etmadi. Tark etmadigina emas, ijodiy tafakkurini ulugʻ ishlarga yoʻnaltirdi.

Eramizgacha boʻlgan birinchi asrda yashab, ijod etgan Rim shoiri Tit Lukresiy Karning “Narsalarning tabiati haqida” poemasi Siseron, Vergeliy, Jordano Bruno va Bekonlarni cheksiz hayratga solgan, Nyuton va Lomonosov kabi mutafakkirlar dunyoqarashining shakllanishida katta oʻrin tutgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu biligʻ”, Firdavsiyning “Shohnoma”, Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari, Ahmad Yassaviyning hayotbaxsh hikmatlari ham necha asrdiki, kishilik jamiyatining maʼnaviy kamolotiga xizmat etib kelmoqda. Ammo bu asarlar oʻzi bilan tillashishga qodir kishilargagina bagʻrini ochadi. Shunday ekan, bir qarashda oddiygina tuyuladigan kitobxonlik siri nimada?

Badiiy adabiyot va u haqdagi fanlar, shuningdek, pedagogika, didaktika, ruhshunoslik taraqqiy etgan sari bu muammo taʼlim-tarbiyaga aloqador ziyolilar, olimlar oldidagi dolzarb masalalardan boʻlib qoldi.

Shaxs maʼnaviy kamoloti koʻp jihatdan shu masalaning toʻgʻri qoʻyilishga bogʻliq. Inson bilimlarining 85 % bevosita kitob mutolaasi orqali egallanishi nazarda tutilsa, uning muhimligi yanada ravshanlashadi.

Bilim manbai, tarbiya vositasi boʻlgan kitobga yoʻl – kitobxonlik muammosi bugun yuzaga kelgan masala emas. Uning ildizini kishilik jamiyatining ilk davridan, xalq ogʻzaki ijodi namunalari ijrosidan izlamoq kerak. Hozirgi adabiy ilmiy isteʼmoldagi kitobxonlik tushunchasi tarixi esa, shubhasiz, qadimiy bitiktoshlarga borib taqaladi.

Eramizning III–IV asrlarida yaratilgan qadimiy hind adabiy yodgorligi “Kalila va Dimna”, 1069 yilda Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan “Qutadgʻu biligʻ”, 1082–1083 yillarda Kaykovusning oʻgʻli Gilonshohga bagʻishlab yozgan “Qobusnoma” asarlarining asrlar osha jahonning koʻpgina tillariga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilishi kitobxonlikning davlat ahamiyatiga molik ish ekanini koʻrsatadi. Zero, adabiyot tarixi u yoki bu gʻoyalarni targʻib qilgan yozuvchilar va ularning asarlari tarixi boʻlibgina qolmay, shu asarlarni mutolaa qiluvchi kitobxonalarning ham tarixidir.

Shu maʼnoda kitobxonlik muammosini adabiyotning oʻzi kabi qadimiy desak xato boʻlmaydi. Binobarin, Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit-turk”, Abu Abdullo al-Xorazmiyning “Mafatix-al-ulum”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu biligʻ”, Nosiriddin Burhoniddin Rabgʻuziyning “Qisasi Rabgʻuziy”, Xondamirning “Makorim ul-axloq” va Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburning qator asarlarida kitobxonlikka oid qimmatli fikrlar bayon qilingan. Jumladan, “Qisasi Rabgʻuziy” muallifi asarning yaratilish sabablari toʻgʻrisida bunday deb yozadi: “...paygʻambarlar qissalariga gʻoyat ragʻbatim bor. Tekma erda tekma kim ersada boʻlinur baʼzisi mustaqim bor, baʼzisi nomustaqim. Bir onchasi muqarrar va bir onchasi mubattar bor. Bir ozining soʻzlari kesuk bor, bir ozining maqsudlari oʻksuk.

Emdi sanung, zimmangdin chaqgan, qalamungdin oqg'an, kitobatma sanung bo'lub bizga "Qisas ul-anbiyo" bo'lsa, o'qumoqga keraklik, o'rganmakga yarog'lig' bo'lg'ay erdi, teb iltimos yanglig' ishorat bo'ldi ersa nechama o'zumni og'irlab nafs saqlamish bo'lub o'g'ur bo'lsun teb bu og'ir ishga o'g'radimiz... kitob boshladimiz".

Kitoblar olamining bilim manbai, tarbiya vositasi sifatidagi xosiyatlari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, mukammallikka eltuvchi jihatlaridir. Xuddi mana shu jihatlarining ijtimoiy mohiyatini ham tayin etadi.

Ma'lumki, turfa olam jumboqlari had-hisobsiz. Inson faqat ilmga tayanib, uning sirlaridan voqif bo'la boradi. Zero, Muhammad alayhissalom hadislarida: "Ilm olish har bir musulmon er va musulmon ayol kishi uchun farzdir", deyilishida katta hikmat bor.

"Bilim, – deb yozadi Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" ("Saodatga eltuvchi bilim") asarida, – ipor bilan juda o'xshash. Ularning har ikkalasini ham yashirmoq behuda. Iporni yashirsang, hidi bildirib qo'yadi. Bilimni yashirsang tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka o'xshash. Ammo uning boshqa boyliklardan tubdan farqi bor:

Bilim – boylik, axir, zavoldan yiroq, Uni ola bilmas qaroqchi biroq.

Bilim va zakovat kishiga qo'yilgan o'ziga xos kishandir. Kishanlangan ot, odatda, yovuz va yaramas narsalardan uzoq bo'ladi. Shuningdek, suyukli, zo'r otlar ham ko'pincha kishanlangan bo'ladi. Suyukli otning tushovlanishiga sabab – uning ehtiyotlanishi".

Ba'zan tanish-bilishlarga baho berganda "o'qimishli" sifatini qo'shib qo'yamiz: "o'qimishli qiz", "o'qimishli yigit", "o'qimishli kishi" va hokazo. Darhaqiqat, o'qimishlilik inson fe'l-atvorini baholashda ma'lum darajada mezon bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda haqli savol tug'iladi: nega ma'lum darajada?

To'g'ri, o'qimishlilikka o'qish orqali erishiladi. Ammo u yoki bu oliy o'quv yurtini tugatish, fan nomzodi bo'lish kishini tom ma'noda o'qimishli deyishga asos bermaydi. Kitobni oftobga qiyos qilamiz, "bilimlar xazinasi" deymiz. Chindan ham

kitob – kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan eng buyuk ixtiro, bir avlodning o'zidan keyingi avlodlarga qoldiradigan bebaho madaniy merosi. Kitobxonlik komillikka erishish yo'lidagi muhim bosqichdir. Shu o'rinda kitobxonlik tor ma'noda kitob o'qishni bildirsang, keng ma'noda tanlab o'qish, his etish, anglash va fikr bildirish tushunchalarini o'z ichiga olishini unutmaslik kerak. U badiiy adabiyotdan oziqlanadi, adabiy tanqid va pedagogika ko'magida yuksaladi.

"Hozir Shimoliy Amerika Shtatlari joylashgan erlarda (so'z o'tgan asr to'g'risida boryapti – S.M.) bir zamonlar qizil tanli hindular yashar edilar, – deb yozadi rus yozuvchisi N.Chernishevskiy A.Pushkin haqidagi asarida, – u erlarda hozir ham shunday hindular yashaydi. Turmush uchun hamma narsaga muhtoj bo'lib yashaydigan, o'zlari ham ozchilikni tashkil etadigan qizil tanlilar bilan hamma narsasi to'kis, o'zlari ham ko'p va boy shimoliy amerikaliklarning bir-biridan farq qilishiga bir nazar solib ko'ring. Ular o'rtasidagi bu farqning sababi nima? Buning sababi faqat shuki, shimoliy amerikaliklar – o'qimishli odamlar, qizil tanlilar esa yovvoyilardir".

N.Chernishevskiy o'sha asarida "Kimning o'qimishli kishi deb atalishga haqqi bor?", degan savolni o'rta qo'yadi-da, unga quyidagicha javob beradi: "Kishining tom ma'noda o'qimishli bo'lishi uchun juda ko'p ilmi bo'lishi, fikr qilishga odatlangan va olijanob xislatlarga ega bo'lishi (ta'kid bizniki – S.M.) zarur. Bilimi oz kishi johildir, kimning aqli fikr qilishga o'rganmagan bo'lsa, u dag'al va qo'poldir, olijanoblik tuyg'usi bo'lmagan kishi bema'nidir".

Demak, o'qish, ilm olish faqat olam jumboqlarini echish uchun yordam bermaydi, insonni yovuz va yaramas narsalardan asrab, uning ma'naviy yuksalishiga ham yo'l ochadi. Hazrat Alisher Navoiyning muborak ta'birlari bilan aytganda: "Jaholat – o'limdir, bilim – tiriklik".

"Ilm – o'zni bilmakdir. Sen o'zingni bilmassan, bu nechun urinmakdir?", deydi turk shoiri Yunus Emro.

"Ilm, ayni paytda, o'zgani ham bilmakdir, – deydi Ibrohim Haqqul. – Olimlik – olam va odamni tanish, shunda adashmaslik zakovatidan yiroq ish emas. Ilm

haqdan yurakka quyilgan nur. Ilm – hayot va jamiyat muammolarini bexato ochish shijoati. Ilm – dildagi, jur’atdagi yolqin. Aql, o’z tabiatiga ko’ra, ko’nikuvchan va egiluvchandir. Shuning uchun u faqat ilm ta’sirida jasorat kasb etadi”.

Shu o’rinda Alouddin Mansurning zamondoshlari tomonidan “bahri mug’riq” (tubsiz dengiz), “hujjatul islom” deb tan olingan buyuk alloma Muhammad Abu Homid Tusiy – G’azzoliy taqdiriga oid quyidagi hikoyasini keltirishni joiz deb topdik:

“Boshlang’ich bilimlar va huquqshunoslik fanini tug’ilgan shahrida o’rgangan Abu Homid keyinchalik Jurjonga, o’sha davrning mashhur qomusiy allomasi Abu Nasr huzuriga borib, tahsil ilmini o’sha erda davom ettiradi. Bir necha yil mobaynida ustozining barcha bilimlarini egallab, o’qib-o’rgangan kitoblariga ko’p jildlik sharh va izohlar bitib, o’z yurtiga qaytayotganida, yo’lda kelajak hayotida katta ahamiyat kasb etgan bir voqea ro’y beradi. G’azzoliyning o’zi bu haqda shunday hikoya qiladi: “Yo’lda karvonimizga qaroqchilar hujum qilib, bor narsamizni talab ketdilar. Men qaroqchilar boshlig’ining ortidan borib: “Olgan narsalaring orasida senga hech qanday foydasi bo’lmagan bir to’rva bor, shuni qaytarib bergin”, deb yalindim. “To’rvangda nima bor edi?”, so’radi u. “Unda mening bor ilmim – juda ko’p kitoblardan olib yozilgan sharh va izohlar bor. Necha yillardan beri musofirlik azobini tortib topgan boyligim shu”, dedim. Qaroqchi kulib: “Har qanday odam olib qo’yishi mumkin bo’lgan narsani “mening ilmim” deyishga uyalmaysanmi?”, dedi va “Uning ilmini qaytarib beringlar”, deb buyurdi. Bu gap menga shunday qattiq ta’sir qildiki, Tusga qaytib kelganimdan keyin uch yilgacha uydan tashqariga bir qadam qo’ymasdan o’sha yozgan sharh-izohlarimning hammasini yod olib, hech qanday qaroqchi ololmaydigan joyga — qalbimga jo qildim”.

Demak, o’qimishlilik shunchaki o’qishni emas, balki o’qiganini qalbiga jo qilib, unga amal qilishni ham taqozo etar ekan. Shundagina bilim yovuzliklardan asrovchi kishan, ezguliklarga yo’l ochuvchi kalit vazifasini bajaradi. O’qiganini qalbiga joylagani uchun ham “Qutadg’u bilig” muallifi Xos Hojib unvoniga

musharraf bo’lgan, hazrat Alisher Navoiy she’riyat mulkining sultoniga aylangan, Mahmud Koshg’ariy, Beruniy, Xorazmiy, Ibn Sino singari allomalarimiz dovrug’i butun dunyoga yoyilgan.

Ilmli bo’lish uchun yillar mobaynida izchil mutolaa talab etilgani kabi fikrlash salohiyatiga ega bo’lmoq uchun ham fahm-farosatdan tashqari, aql-zakovat ham zarur. Aql-zakovatdan yiroq odam hatto o’z turmushini tartibga sola olmaydi.

N.Chernishevskiy aytmoqchi “juda ko’p ilmli” bo’lish uchun yillar mobaynida izchil mutolaa talab etilgani kabi “fikir qilishga odatlanish”, ya’ni mustaqil fikrlash salohiyatiga ega bo’lmoq uchun ham tabiiy fahm-farosatdan tashqari, aql-zakovat zarur. Ch.Aytmatov “Asrni qaritgan kun” romanida xotirasini yo’qotgan manqurt yigit Jo’lomon misolida fikrsizlik insonni mutelikka giriftor qilishini mahorat bilan tasvirlagan. Romanda keltirilgan afsonani eslasangiz, bosqinchi jungjanglar qo’lga tushgan asirlarni xotirasidan judo qilib, qulga aylantirish maqsadida dahshatli usullarni qo’llaydi. O’zligini, xotirasini yo’qotgach, ular fikrlashdan to’xtab manqurtga aylanadi. Yozuvchi o’zining kim ekanini unutib mustaqil fikrlash qobiliyatini yo’qotganlarni manqurtga qiyoslaydi. Bunday manqurtlarning hatto tuqqan onasini ham tanimasligi chidab bo’lmas fojiaidir.

“Erdan mahrum etish mumkin, — deb kuyadi o’g’lining manqurtga aylanganini ko’rgan Nayman ona, — mol-dunyodan mahrum etish mumkin, hatto insonni yashashdan mahrum etish mumkin. Biroq odamni xotirasidan mahrum etishni kim o’ylab topdi ekan? Yo rabbiy, agar olamda bor bo’lsang, bandalaringga bu yovuzlikni qanday ravo ko’rding? Er yuzida usiz ham yovuzlik kammidi?”.

Demak, bizda mustaqil fikr bo’lmas ekan, aslida kim ekanimizni tushunib etmaymiz. To’maris va Shiroqlar avlodi ekanimizni his etolmaymiz. Ulardan meros bu Vatanni kelajak avlodlarga bag’rini butlab etkazolmaymiz.

N.Chernishevskiy o’qimishlilikning uchinchi belgisi deb hisoblagan olijanoblikning shakllanishi san’at turlari, birinchi navbatda, badiiy adabiyot mutolaasi bilan bog’liq. San’atning chinakam muxlisi, badiiy adabiyot bilan do’s

tutingan kishi boshqalarga yomonlik tilamaydi. Sezgan bo'lsangiz, o'qimishlilikni belgilovchi omillar o'qishga, ya'ni kitobxonlikka kelib taqalyapti. Ammo Sa'diy Sheroziy aytganidek:

Harchand o'qibsan – bilimdonsan, Agar amal qilmading, nodonsan.

Kitobxonlik tajribasidan ma'lumki, badiiy asarni o'qib tugatgach, bir qancha vaqt g'ayriixtiyoriy suratda o'sha asarda tasvirlangan qahramonlar, voqea-hodisalar og'ushida yuramiz. Ruhiyatimizdagi sokinlikning bu xildagi tebranishlari ba'zan oylarga, hatto yillarga cho'zilsa, ba'zan butun taqdirimizni o'zgartirib yuboradi. Buning sababi so'z san'atining hissiyotimizga va u orqali aqlimizga ta'sir ko'rsatishidir.

“Kishi, ba'zi vaqtda shodlikdan kular va ba'zi vaqtda ko'z yoshini to'kib yig'lar, oh tortar, – deb yozadi Cho'lpon. – Odamning mundog' har xil kayfiyatga kirib turmog'i o'z ixtiyori ila bo'lmay, balki maishati yo'lida har vaqt uchrab turadurg'on falakning anga ba'zi vaqtda zulm ko'rsatmog'i va ba'zi vaqtda bir yaxshilik ko'rsatub sevindurmog'idan kelub, yaxshi ko'rganda – sevunub, yomonlik ko'rganda – yig'lab, shundog' bo'lub ikki turli o'zgarub turar, ba'zi vaqtda falak bir odamni qayg'uga solar, ul o'zi tushunib, o'ylab turub, oh tortub yig'lar. Bu hasratlarni o'z ichiga sig'dira olmas. Birovga aytsa, “voy, bechora” dermukin deb, albatta, o'z qayg'usini birovga aytmakka tiyilar. To'p-to'g'ri aytganda, ul qadar ta'sir qilmas. Adabiyot ila aytganda, albatta, ta'sir qilur. Mening bir oshnamning o'ldigi xabari kelar. Men hech xafalanmayman. Bir vaqtda maktub kelur. Maktubda alarning ko'rgan kunlari adabiyot ila (ya'ni obrazli tarzda – S.M.) bunday yozilur:

Gullar ila pok qayg'uli mahzun boqurdi,

Ko'z yoshlarimiz to'qtamay tun-kun oqurdi.

Mana shuni o'qub, albatta, bir ta'sir ila alarning qayg'usiga qo'shilurmiz”.

Ko'rinadiki, obrazlilik oddiy so'zlarga ham libos kiydiradi. Badiiy libos esa so'zlarga ko'rk bag'ishlaydi va u asarning yashash sharti hisoblanadi.

Adabiyot “ma'rifat suvi”, “buloq suvi” vazifalarini obrazlilik tufayli amalga oshiradi. Yozuvchi o'zi yaratgan qahramonlarning ko'rgan-kechirganlari, boshqalarga bo'lgan munosabatlari orqali biror fikrni ilgari surar ekan, o'sha qahramonlar hayotini shunchaki bayon etmaydi, balki obrazli yo'sinda tasvirlaydi. Badiiy asardagi obrazlilik kishining hissiyotini qo'zg'aydi, qalamga olingan voqelik hayotda aynan bo'lib o'tgandek taassurot qoldiradi.

Obrazlilik ijodkor ilgari surayotgan g'oyaga qanot bag'ishlovchi omildir. Boshqacha aytganda, badiiy adabiyot boshqa turga mansub adabiyotlardan obrazlilik bilan ajralib turadi.

Darsliklar, sof ilmiy adabiyotlar insonni fan, hayot va tabiat qonuniyatlari bilan tanishtirishga, unga muayya kasb sirlarini o'rgatishga xizmat qiladi. Ularning vazifasi shu bilan cheklanadi. Badiiy asarlar ham darsliklar kabi bilimlar beradi. Lekin uning eng muhim xususiyati bo'lib o'tgan, bo'layotgan va yuz berishi mumkin bo'lgan voqealarning suvratlantirilishi, bir so'z bilan aytganda, hayotning obrazli suratda tasvirlanishi tufayli kitobxon hissiyotiga, qalbiga ta'sir ko'rsatishidir. Demak, badiiy asarlar, bilim berish bilan birga, zavq bag'ishlaydi, aqlni peshlaydi, tarbiyalaydi.

Ilmiy asarlar g'aflat va jaholatdan qutqarsa, badiiy asarlar dag'allik va razolatdan xalos etadi. Unisi ham, bunisi ham kishilarning ma'rifatli, baxt-saodatli bo'lishi uchun bab-baravar foydali va zarurdir.

Ilmiy asarlar ham, badiiy asarlar ham foydali va zarur ekan, nima uchun ularning birini bir guruh odamlar o'qib tushunadi-yu, ikkinchisini hamma sevib mutolaa qiladi?

Badiiy adabiyot – so'z san'ati. Undagi obrazli tasvir kitobxonning hissiyotini qo'zg'aydi, tasavvurini boyitadi, noma'lum joylar va odamlar bilan tanishtiradi, ayrim hollarda esa hatto kelajagini belgilaydi.

O'quvchi asar g'oyasini anglashga, boshqacha aytganda, yozuvchi ilgari surgan fikrni qabul qilish hamda o'zlashtirishga tayyor bo'lishi lozim. Chunki har qanday asar mazmuni o'qish jarayonida kitobxon tomonidan qayta ishlanadi va

yangidan yaratiladi. Buni esa har bir kishining kitobxonlik madaniyati, iste'dodi daajasi belgilaydi.

“Asar, ayniqsa, katta asar yozayotgan qalamkash taqdiri, – deb yozadi O'.Hoshimov, – qay jihati bilandir tinib-tinchimas sayyoh taqdiriga o'xshab ketadi. Sayyoh-ku, notanish orolga tasodifan boradi (Robinzon Kruzoga o'xshab). Qalamkash esa bu erga o'z ixtiyori bilan boradi. Bir varaq oppoq qog'oz bilan yuzma-yuz kelganida, xuddi notanish orolga borib qolgandek bo'ladi. Ushbu orol – bo'lajak asar. Bu erda u aholi yaratadi, ya'ni asar qahramonlariga jon ato etadi. Bora-bora yozuvchi o'zi kashf qilgan orolga, o'zi yaratgan qahramonlarga shu qadar ko'nikib qoladiki, “orolni” hech tark etgisi kelmaydi. Ammo u baribir o'sha odamalardan, o'sha “orol”dan voz kechishi kerak. O'z ixtiyori bilan. Aks holda boshqa “orol”ni kashf etolmaydigan bo'lib qoladi”.

Yaratilganiga qadar o'z ijodkori uchun notanish orol maqomida bo'lgan asar dunyo yuzini ko'rganidan keyin esa kitobxon uchun shu maqomda bo'ladi.

Kitobxon asarni qo'lga olar ekan, notanish orolga tushgan sayyohlardek, asar voqealari, qahramonlar taqdiriga daxldor barcha tafsilotlar bilan qiziqib tanisha boradi, ya'ni u ham mashaqqat chekadi. Notanish orol sayyohlari yashash uchun kurashsalar, kitobxonlar asar mutolaasi orqali hayot jumboqlarini chuqurroq o'rganish, uning mohiyatini anglash payidan bo'ladilar. Demak, adabiyot hayotni o'rgatadi.

Yuqorida bayon qilinganlardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Vatan ravnaqi va jamiyat taraqqiyoti undagi fuqarolarning madaniy-ma'rifiy darajasi bilan bog'liq. Shuning uchun ham shaxs ma'naviy kamoloti masalasi qadim zamonlardan boshlab davlat ahamiyatiga molik ish bo'lib, ta'lim-tarbiya markazida turadi.

Shaxs kamolotini badiiy adabiyot va adabiy ta'limsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Adabiyot insonga hayotining ilk damlaridan umrining oxirigacha hamdard, hamnafas, sodiq do'st va samimiy maslahatchi vazifasini o'taydi. Insoniyat tarixidagi allomalar ulug'lik shohsupasiga adabiyot mutolaasi –

o'qimishliligi tufayli ko'tarilganlar. Shunga ko'ra adabiyotning hayotga yaqinligi unga bo'lgan muomala-munosabat – kitobxonlik muammosini keltirib chiqaradi.

Adabiyot so'z san'ati sifatida timsollar vositasida ish ko'radi. U obrazliligi tufayli inson tasavvurini boyitadi, tafakkurini ishga soladi, xayoliga turtki beradi.

ADABIY TA'LIMDA KITOBXONLIK MUAMMOSI

Badiiy adabiyot rivojini kitobxonlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun adabiyot tarixi ma'lum ma'noda kitobxonlik tarixi hamdir. Adabiyotga iste'dodli kitobxonlar zarur. Kitobxon iste'dodi duch kelgan asarni o'qib, u haqda fikr bildirish bilan o'lchanmaydi, balki tanlab o'qish, o'qiganlari yuzasidan ijodiy fikrlash, to'g'ri xulosa chiqarish, zarurat tug'ilganda undan amaliy foydalanish iqtidoriga egalik bilan xarakterlanadi.

Kitobxonlik jo'n tushuncha emas. U o'quvchidan muayyan darajada bilim bilan birga ma'naviy-ruhiy tayyorgarlikni ham taqozo etadi. Iste'dodli kitobxon belgilangan mavzu bo'yicha kitob tanlay oladi. Kitob o'qish uning uchun majburiyat emas, hayotiy zaruriyatga aylanadi. Kitob o'qishni o'rgangan bolani kitobxon deb bo'lmagani kabi o'qiganlarini eslab qoladigan va qayta hikoya qiladigan o'quvchi ham hali to'la ma'noda kitobxonlik madaniyatiga erishgan hisoblanmaydi. Zero, kitobxonlik madaniyati yozuvchi tasvirlagan hayot voqeligini qayd qilish bilan cheklanmaydi, uning ma'qul va nomaqbul jihatlarini farqlay bilishni o'z munosabatini bildira olishni ham taqozo etadi.

“Taraqqiy etgan xorijiy mamlakatlarda, – deb yozadi Xudoyberdi To'xtaboev, – kitobxonlik fan darajasiga ko'tarilgan. Kitobxonlik kitobni targ'ib qilishgina emas, balki o'qishni, o'qiladigan kitobni tanlay olishni, mag'zini chaqishni, ya'ni kitob yordamida o'zini anglashni o'rgatish hamdir.

Shu ma'noda kitobxonlik – ijodiy mehnatdir. Kitobxonlik mehnati tanlangan adabiyotning turiga qarab o'zgaradi. Masalan, ilmiy asarlarda ilgari surilgan farazlar, fikrlar va xulosalar mazmuni muayyan mehnat asosida o'zlashtiriladi. Badiiy asarlarni o'qiganda esa, bir qarashda bunday mehnatga ehtiyoj sezilmaydi. Aslida-chi?

Har qanday o'quvchi qo'liga kitob olar ekan, biror yangilikni bilishga chog'lanadi. Juda bo'lmaganda, qahramonlar boshdan kechirgan voqealarga qiziqadi, o'qish jarayonida o'sha voqealarni o'z xayolida qayta tiklaydi, qahramonlar taqdiri ustida bosh qotiradi. Demak, u diqqatini jamlaydi, tafakkurini ishga soladi. Boshqacha aytganda, asar voqealarini shunchaki fahmlaydi, ijod qiladi. Shusiz badiiy asarning g'oyaviy mazmunini, yozuvchi maqsadini anglab bo'lmaydi.

Aytaylik, Cho'lponning "Kecha va kunduz", G'afur G'ulomning "Shum bola" nomli asarlari xalqimizning asrimiz boshlaridagi hayoti tasviriga bag'ishlangan. O'zbekiston tarixiga oid ilmiy asarlarni o'qiganda bunday ma'lumotlar qahramonlarning xatti-harakatlari, kechmish-kechirmishlari, hayot manzaralari tasviridan tabiiy ravishda kelib chiqadi. Bu holat kitobxonlikning ijodiy mehnat ekanligini inkor etmaydi, aksincha, tasdiqlaydi. Kitobxonlikni mohiyat e'tibori bilan san'at, kitobxonni esa, san'atkor deyish mumkin. Aks holda, u yozuvchi ishlatgan bo'yoqlar, badiiy tasvir vositalari, obrazlar tiliga tushunmagan bo'lardi.

Badiiy asarni o'qish o'zicha hech narsani anglatmaydi. Eng muhimi, nimani o'qish va o'qiganni qanday tushunishdir. Demak, kitobxonlik, o'qilgan kitoblar soni bilan belgilanmaydi, balki tushunib o'qish, maqsadli o'qishdir.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, kitobxon o'quvchining yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikrni nechog'li o'qishi, ya'ni asar "tili"ga tushinishi kitobxonlik madaniyati, iste'dodi darajasini ko'rsatadi. Shu tufayli adabiyot iste'dodli yozuvchilar bilan birga, iste'dodli kitobxonlarga ham ehtiyoj sezadi.

Tarixga nazar tashlansa, taniqli davlat va jamoat arboblari, din peshvolari, ilm-fan, san'at va adabiyot namoyandalari tom ma'nodagi kitobxon bo'lganlarini ko'rish mumkin. Beruniy, Forobiy, Xorazmiy, Ahmad Yassaviy, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ulug'larimiz buning yorqin dalilidir.

Bu borada umumjahon madaniyati tarixidan qiziqarli misollar keltirish mumkin. Jumladan, eramizning birinchi asrida yashagan rimlik Pliniy degan

zobitning kitobga bo'lgan munosabati alohida e'tiborga loyiq. Uning xizmat vazifasi nihoyatda mas'uliyatli va umrining ko'p qismi sayohatlarda kechsa-da, o'z hayotini kitobsiz tasavvur qilolmagan. Pliniy xizmatdan bo'sh paytlarida, yo'lda, sayohat chog'ida, hatto hammomda (qadimgi Rimda hammom yuvinib tozalanishdan tashqari, yaqin tanish-bilishlar uchrashib suhbatlashadigan, eng so'nggi yangiliklar yuzasidan har xil bahs-munozaralar o'tkaziladigan oromgoh vazifasini bajargan) muttasil kitob mutolaasi bilan band bo'lgan. Pliniy shunchaki o'qimagan, balki o'qiganlarining mazmunini qisqacha bayon qilib, sharhlar, qaydlar ham yozib borgan. Uning o'z ichiga tarix, astronomiya, fizika, geografiya, zoologiya, botanika, qishloq xo'jaligi, tabobat, mineralogiya kabi talay sohalarga oid ma'lumotlarni qamrab olgan qomusiy "Tabiiy tarix" kitobini yozish uchun 2000 dan ortiq asarni o'rgangani zamirida qanchalik fidoyilik yotganini sezish qiyin emas.

Buyuk vatandoshimiz Abu Abdulloh al-Xorazmiy ham 976–991 yillar mobaynida arab tilida yaratgan qomusiy asari "Mafatix al-ulum" ("Fanlar kaliti")da huquq, tibbiyot, falsafa, mantiq, poetika, arifetika, xandasa, kimyo, astronomiya, grammatika, ish yuritish, tarix, musiqa, mexanika kabi 15dan ortiq fan va shariat qonun-qoidalari bo'yicha qimmatli ma'lumotlar keltiradi. Bunga son-sanoqsiz kitoblarni o'qimasdan erishib bo'lmashligi kunday ravshandir.

Shuni ham aytish kerakki, kitobxonlik iste'dodi tug'ma bo'lmay, insonning o'z ustida ishlashi orqali, tarbiya vositasida kamol topa boradi. Ko'pchilik o'quvchilarning kitob o'qishni yoqtirmasliklari sir emas. O'qituvchi topshirig'iga ko'ra majburiyat ostida o'qish esa yuzaki mutolaaga, badiiy matndagi tinish belgilariga amal qilmaslikka, urg'u tushgan so'zlarni boshqa so'zlardan farqlamaslikka, matndagi musiqiy ohangni sezmaslikka, ma'no tovlanishlarini tushunmaslikka, so'z sehrini anglamaslikka sabab bo'ladi. Natijada o'quvchilar o'qigan asarlarini juda ko'p qabul qiladilar, kosa tagidagi nimkosani fahmlamaydilar. Har xil teleko'rsatuvlardan bo'shamaydigan bunday bolalar kitob o'qishni yozuvchi bilan birga yangi badiiy olamni kashfetish, ijodkorlik emas, balki

og'ir mehnat, zerikarli mashg'ulot tarzida qabul qiladilar. Bunday chog'da o'qilgan asarlar yuzasidan umumlashma xulosalar chiqarish haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Holbuki, asar g'oyasi anglanmas, ma'no tovlanishlari tushunilmas, so'z sehri his qilinmas va muayyan xulosalar chiqarilmas ekan, bunday kitobxonlik harfxo'rlikdan nariga o'tmaydi.

Kitobxonni, avvalo, asarda tasvirlangan voqelik qiziqtiradi. Bunday qiziqish asta-sekin uning hissiyotlariga ta'sir ko'rsatadi, ijobiy kuchlarning tantanasi uni sevintiradi, mag'lubiyati xafa qiladi. Kitobxonda asarda tasvirlangan voqelik bilan hayot voqeligini taqqoslash mayli uyg'onadi. "Hoshimjonning sehrli qalpoqcha yordamida qilgan ishlari bizni qoyil qoldirdi, – deb yozadi Xudoyberdi To'xtayuevga "Sariq devni minib" romanini o'qigan bir guruh o'quvchilar. – Ayniqsa, uning davlat mulkini talon-taroj qiluvchilarni fosh qilishi bizni ruhlantirib yubordi".

Bunday o'qish badiiy asardan faqat estetik lazzatlanish bilan cheklanmay, balki tushunib o'qishdir. Tushunib o'qish ayrim hollarda bir asarni qayta-qayta o'qishni taqozo qiladi. Chunki haqiqiy san'at namunasini har safar ko'zdan kechirganda, uning zamiridagi oldin payqalmagan bir fikrni uqish mumkin.

"Badiiy asar mazmuni, – deb yozadi faylasuf Asmus, – bir ko'zadan ikkinchisiga quyilgan suv kabi kitobxon miyasiga o'z-o'zidan quyila qolmaydi. U aqliy, ruhiy, ma'naviy faoliyat orqali asarda keltirilgan ma'lumotlarga tayanib, kitobxonning o'zi tarafidan qayta yaratilib, qayta ishlab chiqiladi.

"Qayta yaratib, qayta ishlab chiqish" o'ziga xos tayyorgarlikni taqozo etadi. Buning uchun, avvalo, asarda tasvirlangan voqea-hodisalarning kelib chiqish sabablari, natijasi, qahramonlar taqdiri yuzasidan mulohaza yurita olish malakasini egallash zarur. Mustaqil mulohaza yuritish malakasiga asar g'oyaviy mazmunini esda saqlash, uni shunga o'xshash boshqa holatlarga taqqoslash orqali erishiladi.

Tadqiqotlar asar mazmunini faol o'zlashtirish yordamida esda saqlash mexanik tarzda esda saqlashga qaraganda 25 marta samarali bo'lishini ko'rsatadi.

Ayrim asarlarni 2–3 bor qayta o'qimasdan mazmunini o'zlashtirish haqida gap ham bo'lishi mumkin emas.

Aslida kitobxon ham yozuvchi singari ijodkor. U asar mutolaasi jarayonida muallif faoliyatini takrorlash yo'lidan boradi. Yozuvchi ijodining murakkabligi shundaki, u xayolida tug'ilgan g'oyani adabiy qahramonlarning xatti-harakati, kurashlari misolida konkretlashtirsa, kitobxon unga teskari – adabiy qahramon xatti-harakati, kurashlari tasviridan umumiy xulosalar chiqarish yo'lini tutadi.

Demak, kitobxon mutolaasi sust faoliyat bo'lmay, balkit tezkor ijodiy faoliyatdir.

"Badiiy asarni anglash – deb yozgan edi Anatoliy Frans, – uni ichki dunyoda qayta yaratishdir". Qayta yaratish esa jiddiy ijodiy mehnatni taqozo etadi.

Chinakam san'at asarlari qayta-qayta o'qishni taqozo etadi. Qayta o'qish shunchaki takror bo'lmay, bunda har safar mutolaa qilinayotgan asarning ilgari sezilmagan yangi qirralari namoyon bo'ladi. Qolversa, muallif nutai nazarini qayta o'qish jarayonida chuqur tushunish mumkin. Kitobxonning asar haqidagi nuqtai nazari ham shu tariqa bexato va aniq shakllanadi.

Rus tadqiqotchilari "qayta o'qish" tushunchasini "ontogenetik mutolaa" va "filogenetik mutolaa" tarzida talqin qiladilarki, biz ham shunga qo'shilamiz.

Ontogenetik mutolaa u yoki bu asarning bir kishi tomonidan umrining turli davrlarida o'qilishini anglatadi. Necha-necha avlodlar Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab, Abdulla Qodiriy asarlarini shu yo'sinda o'qib keladilar. Chinakam san'at asarlarini majburiyat ostida emas, balki hayotiy tajribaning o'sishi, dunyoqarashining o'zgarishi va aqliy taraqqiyot tufayli yillar osha qayta-qayta o'qishga to'g'ri keladi.

Filogenetik mutolaa bir asarning har xil avlodlar tomonidan o'qilishini anglatadi. Masalan, A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani nasrdagi ilk tajribalardan bo'lishiga qaramay, asar e'lon qilingan 20-yillar kitobxonalari ham, yozuvchi kitoblarini o'qish man qilingan mash'um 1937–1956 yillar o'quvchilari

ham, adibning hozirgi davrdagi muxlislari ham birdek sevib o'qigan va o'qimoqdalar.

Ontogenetik mutolaa asarning yuksak badiiy saviyasi, inson umrining barcha yoshida ham ma'naviy oziq bera olishi bilan xarakterlansa, filogenetik mutolaa shunday mutolaaga asos bo'lgan, kitobxonlarning ma'lum yosh doirasidagi ma'naviy-ruhiy qiziqishlariga mos kelishi bilan xarakterlanadi. Ko'rinadiki, kitobxonning hayotiy tajribasi ortib, dunyoqarashi, madaniy saviyasi shakllana borgan sari qiziqish doirasi ham o'zgara boradi. Inson ruhiyatidagi bunday murakkablik uning yosh xususiyatlariga ham bog'liq.

Alisher Navoiy inson umrini ruhiy, ma'naviy-jismoniy jihatdan to'rt faslga: bolalik, yoshlik, o'rta yoshlik, keksalikka ajratadi. Bunday bo'linish insonning kitobxonlik taqdirida ham o'z aksini topadi. Binobarin, bolalikda ko'proq sarguzasht xarakteridagi ertak, hikoya, masal, doston va qissalar zavqlantirsa, yoshlikda muhabbat haqidagi asarlardan ko'ngillarda kechayotgan ajabtovur hamohanglik va ko'tarinki kayfiyat yuzaga keladi. O'rta yoshlik va keksalik davrlarida bolalik sho'xliklari, yoshlik g'aroyibotlari allaqachon orqada qolgan, har jabhada hayotga jiddiy munosabat shakllangani bois adabiyotga bo'lgan qiziqish ham yangicha mazmun kasb etadi. O'qiladigan asarlar mundariyasi butunlay o'zgaradi. Kitobxonlik madaniyati shu tariqa shakllanadi.

Kitobxonlikni har kim har xil tushunadi. Birovlar vaqt o'tkazish uchun o'qisa, boshqa birovlar bir xil janr yoki mavzudagi (masalan, sarguzasht yoki urush haqidagi) asarlarga qiziqadi. Yana bir toifa kitobxonlarning esa alohida mehr qo'ygan yozuvchilari (masalan, Ch.Aytmatov, E.Vohidov, A.Oripov, X.To'xtaboev) bo'ladi. Ba'zilar faqat she'riy asarlarni sevib o'qisalar, she'riyatga umuman ixlosi bo'lmaganlar ham ko'plab topiladi. Lekin har qanday holatda ham kitob mutolaasi shunchaki ermak bo'lmay, uning zahirida ruhiyatimizdagi kemptiklarni to'ldirishga chanqoqlik va taniqli bolalar shoiri Q.Muhammadiy ta'biri bilan aytganda, "odam va olam sirlari" bilan yaqindan tanishish, ruhan "tozarish" (Aristotel) ishtiyoqi yotadi...

Shunisi xarakterliki, bunday ishtiyoq asar mutolaasini yozuvchi bilan kitobxonning o'ziga xos muloqoti darajasiga ko'taradi. Zero, san'at shu jumladan, so'z san'ati kishilar o'rtasidagi muomala-munosabat vositasi hamdir. "O'tkan kunlar"ni o'qish chog'ida Otabek – Kumush – Zaynab taqdiriga bog'liq muhabbat mojarolari-yu, Yusufbek hoji – Azizbek o'rtasidagi davrning o'ta keskin ijtimoiy muammolari ustidami, o'ylaganda hamisha ko'z o'ngimizda buyuk adibning tiyrak nigohi va o'ta mulohazakor qiyofasi gavdalanadi. Muallif timsolidagi suhbatdoshimizning teran aql-idroki, fahm-farosatiga tahsinlar aytamiz, har bir imo-ishorasiga quloq tutamiz, zarurat sezsak, bahslashamiz.

Yozuvchi – kitobxon muloqoti garchi erkin tarzda qurilsa-da, unda o'quvchi manfaati ustun turadi. Chunki u kitob o'qir ekan, albatta, bir maqsadni ko'zlaydi. Binobarin, A.Oripov she'rlarini o'qigan kitobxonning shoir bilan yuzma-yuz muloqotdan hissiyoti boyishiga shubha yo'q. U lirik qahramon – muallifning qalb kechinmalarini o'z kechinmalariga taqqoslaydi va tegishli xulosalar chiqaradi. Afsuski, yozuvchi – kitobxon muloqoti hamisha ham bir xil kechavermaydi. Yuzaki suhbat, tabiiyki, ko'zlangan natijani bermaydi.

Yozuvchi – kitobxon muloqotining samarali kechishi shu tariqa faqat muallif-suhbatdoshgagina emas, kitobxon-suhbatdoshga ham birdek taalluqli. O'qiganlari yuzasidan mustaqil mulohaza yurita olmaydigan kitobxonni kitobxonlik madaniyatini egallagan deb bo'lmaydi. Adabiy ta'lim faol kitobxonlikka tayanadi.

Yozuvchi – kitobxon muloqotining o'ziga xosligi shundaki, bunda suhbatlashuvchi tomonlarning huquqlari bir xil emas. Kitobxon – ixtiyoriy, erkin suhbatdosh. U o'ziga suhbatdosh tanlash huquqiga ega. Ammo yozuvchi timsolidagi suhbatdosh bunday qilolmaydi. Uning kitobxon o'qiyotgan asari o'zini qanoatlantirmasa, muloqotni to'xtatib qo'ya qoladi.

Kitobxonlik haqida gap ketganda, ko'pchilik, odatda, nemis mutafakkiri Gyotening quyidagi fikrini keltiradi: "Kitobxonlikka o'rganish uchun qanchalik ko'p vaqt sarf qilinishini odamlar tasavvur qilmaydilar. Buning uchun men hayotimning 80 yilini bag'ishladim. Lekin hali ham o'rgandim, deb ayta

olmayman". Bundan: "Shunday bir ulug' zot 80 yil mobaynida kitob o'qishni o'rganmabdi-da", degan jo'ngina xulosa chiqarishga shoshilmaslik kerak.

Tarixdan ma'lumki, inson taraqqiyot yo'lida erishgan darajasidan hech qachon orqaga qaytgan emas. Qadim ajdodlarimiz hatto tasavvur qilolmagan g'araoyibotlar hozir ko'z o'ngimizda sodir bo'lyapti. Demak, imkoniyatlarning cheki, orzu-umidlarning adog'i yo'q.

Qolaversa, Gyotening fikrini keltirish bilan kitob mutolaasining:

a) nihoyatda mashaqqatli (garchi mubolag'a qilib aytgan bo'lsa-da: butun umr davomida o'rgana olmaganini eslang);

b) beqiyos sharaflil (kitob mutolaasi tufayli hayot qonuniyatlarini chuqur anglay borgan, bilim doirasi kengayib, tushunchasi, dunyoqarashi o'sgan, ma'naviy jihatdan yuksalgan va taqdir inoyati bilan o'zi ham asarlar yozgan);

v) huzurbaxshligiga (aks holda muttasil shug'ullanmagan bo'lardi) diqqatni qaratmoqchimiz.

Kitobxonlik ijodiy ish va u doimiy shug'ullanishni, izchil mutolaa qilishni taqozo etadi. Izchil mutolaa qilish tanlab o'qishga, o'qiganlarining mag'zini chaqishga o'rgatadi.

Asarda tasvirlangan voqelik bilan hayot voqeligini farqlash jonli muloqot natijasidir. Kitobxon ularni taqqoslash uchun bosh qotiradi – o'ylashga majbur bo'ladi. Shu jarayonda xayolida asar voqeligini qayta jonlantiradi, qahramonlarning o'rniga o'zini qo'yib ko'radi, muayyan xulosalar chiqaradi. Ko'rinadiki, kitobxon ham o'ziga xos qiladi.

Asar voqealarini xayolda "qayta yaratish, yangi badiiy olam kashf etish", avvalo, mulohaza yuritib o'qishni, o'qiganlarni esda saqlashni, demak, bosh qotirishni taqozo etadi. Chunki san'at asari shunchaki o'qilmaydi. Shunchaki o'qish sust mutolaa bo'lib, arpa ekan joydan bug'doy kutish bilan barobar. Boshqacha aytganda, qimmatli vaqtni elga sovurish bilan teng bunday mutolaa kitobxon uchun foydadan ko'ra zarardir. Agar asar mutolaasini yozuvchi-kitobxon muloqotiga qiyoslasak, sust mutolaaning befoydaligi yanada aniq ko'rinadi.

Aslida kitobxon-yozuvchi muloqoti san'at darajasiga ko'tarilishi kerak va u ko'p jihatdan kitobxonlik madaniyatining nechog'li egallanishi bilan belgilanadi. Kitobxonlik madaniyati asar mutolaasi bilan jiddiy va izchil shug'ullangan kishidagina shakllana boradi.

Muntazam o'qish kitobxonning qiziqishi, o'qishga munosabati, adabiyotlarni tanlay bilishi, ularni qabul qilish darajasi, badiiy-estetik didi, dunyoqarashi kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Chinakam so'z san'ati namunasi kitobxondan fidoyilik talab etadi. Shunga ko'ra aytish mumkinki, kitobxonlik san'at bo'lishi bilan birga, ijodiy mehnat hamdir.

Xulosa qilganda, jamiyat taraqqiyotini unda yashaydigan avlodlar ma'naviy kamolotisiz, ma'naviy kamolot tarbiyasini esa kitobxonlik madaniyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ham kitobxonlik ta'lim-tarbiya tizimida, xususan, adabiy ta'lim jarayonida alohida o'rin tutadi. Shunga ko'ra, u adabiyot o'qitish metodikasining tub mohiyatini tashkil etadi.

NORMUROD NORQOBILOVNING ANIMISTIK ASARLARIDA MILLIYLIK

Normurod Norqobilov butun ijodi davomida inson va tabiat munosabatlarini, xususan hayvonot va nabotot olamining sirli-sehrli dunyosini kitobxonning bir qarashda faromush tuyg'ulariga turtki beruvchi ruhshunos sifatida o'zi ko'z ochgan dunyoni anglashga ishtiyoqi baland o'smirlarning har narsaga qiziquvchan nigohi orqali tasvir markaziga qo'yishi bilan ajralib turadi. Kichik kitobxon qalbiga, birinchi navbatda uning hissiy kechinmalari vositasida kirib borilishini nazarda tutgan yozuvchi "Ovul oralagan bo'ri" nomli qissalardan tashkil topgan to'plamidagi tanishtiruv xati (annotatsiya) da bu boradagi o'z qarashlari xususida quydagilarni qayd etishi bejiz emas:

"Agarda insonda tuyg'u bo'lmasa, quyosh haroratsiz, tabiat rangsiz, tiriklik esa ruhsizlik kasb etadi. Ruhsizlik esa kishi tabiatini zanglatadi. Zanglagan ko'ngil illatga moyil bo'ladi. U dunyoga nafs ko'zi bilan qaraydi, oddiy insoniy munosabatlarda riyokorlik yo'lini tutarkan, hamisha jaholatdan oziqlanadi".

Bizningcha, adib nafaqat “Ovul oralagan bo’ri” turkum qissalarida, balki katta-kichik barcha asarlarida ham mazkur mulohazalari asosida qalam suradi. Buning sababi ijodkorning dunyoga kelib ko’z ochgan ilk damlaridan boshlab ona zaminga mehr-muhabbat qo’rganidan bo’lsa ajab emas. Aks holda oddiy bir hayvonning borliqqa, shu jumladan, faqat o’sha misolida tasvirlash uncha-buncha qalamkashning qo’lidan kelavermaydi. “Ovul oralagan bo’ri” qissasining ilk sahifasida keltirilgan quydagi peyzaj tasviri buning yorqin dalilidir:

“Arloni bo’ri – Cho’ngkalla tunda yog’ib o’tgan qor yuzida qolgan izga ergashib, Beva tepa etagiga, qon to’kilgan yonbag’irlikka yetib kelganida, qish oftobi yoyilgan, biydek oppoq dasht ko’zni olar darajada yaltirardi...Kechga borib havo aynimasa, ertasi dalada qordan nomu – nishon qolmaydi. Qish chillasida qorsiz dasht ko’zga juda xunuk ko’rinadi. Ayniqsa, yovvoyi jonivorlar yomon ko’radi bunaqa ob-havoni. Axir dashtda sanqiganingda, oyog’ing ostida qorning g’irchillashiga nima yetsin. Qorga cho’milishlarini - ku asti qo’yaverasiz. Hozir ayni qorga cho’miladigan havo edi”.¹

Normurod Norqobilov tabiatni shunchaki tasvirlamaydi. Balki har bir maysa-giyoh, dov-daraxt, jonivorni ko’pdan kuzatib yurgandek, o’zining eng yaqin tanishidek mehr tuyg’usi bilan qalamga oladi. Ularga bo’lgan iliq munosabatini asarlari sarlavhasigacha chiqaradi. “Qoraqayun”, “Qo’shnilar”, “Quyosh tutilgan kun”, “Bo’ron qopgan kun”, “Paxmoq”, “Tog’u toshlarda”, “Dashtda”, “Tog’odami” va hokazo. Shuning uchun ham yozuvchi asarlarini mutolaa qilganimizda dashtu dalalar, tog’u toshlarning jozibali sehrini his qilamiz, o’t-o’lanlarning hidini sezamiz; turli jonivorlar bilan beixtiyor muloqotga kirishamiz. Uning asarlarida ko’rib, bilib yurganimiz – xoh yovvoyi, xoh uy hayvonlari yoxud turli - tuman jonivorlar bo’lsin, ular timsolida shu paytgacha e’tibor bermagan, balki bilmagan xislatlaridan xabar topamiz. E’tiborlisi shundaki, Normurod Norqobilov qalamiga mansub asarlardagi jonzotlar ularning jahon adabiyotida uchraydigan jinsdoshlaridan tasvirning milliyligiga ko’ra farq qiladi. Ulardagi ona zamin va

¹ Norqobilov N. Ovul oralagan bo’ri. –T.: “Sharq”, 2005, 3-bet.

undagi jonzotlarga bolaligidan mehr qo’ygani tufayli bo’lsa ajab emas. Adib asarlaridagi “Yovqur” (“Ajal chorlagan kun”), Bo’ynoq, Qoramanglay (“Dashtu dalalarda”), Oqquryuq (“Adadsiz azob”), Oqyol, Cho’ngkalla, Uzuntumshuq (“Ovul oralagan bo’ri”) kabi jonivorlar timsolida ayni holat ko’zga yorqin tashlanib turadi. Qizilqiya deb ataluvchi tog’ darasida besh yildan beri yashab kelayotgan, qishloq ahli yarim chin, yarim hazil tarzda “qo’shnilar” deb ataydigan bir juft bo’ri haqidagi “Qo’shnilar” hikoyasi shu jihatdan e’tiborni tortadi. “Qo’shnilar”ning qishloq ahliga zarracha zarari tegmaydi. Shuning uchun ham hech kim ularga ola qaramaydi.

Hikoya qahramonlaridan Ko’kan azaldan hayvonot olamiga befarq emas. Ammo uning boshqa jonzotlarga bo’lgani kabi “qo’shni” bo’lib yashayotgan bo’rilarga mehri, qiziqishi qishloqqa boshqa bo’rilar hujum qilgandan keyin yana ham oshadi.

Yozuvchi asarlarini mutolaa qilar ekansiz, jonivorlarning hayot tarzini astoydil o’rgangan ijodkorgina ularning ruhiyati ichiga ham kirib borishiga amin bo’lasiz.

Tog’ay Murod Ernest Seton –Tompsonning “Yovvoyi yo’rg’a” nomli kitobiga yozgan so’zboshida adibning badiiy mahorati xususida so’z yuritir ekan, uning o’z asarlarida tabiatni “ziyrak animalist rassom, sinchi adib” sifatida tasvir markaziga qo’yishiga alohida e’tibor qaratgan edi. Bizningcha, bu fikrda N.Norqobilov ijodiga ham nisbat berilsa xato bo’lmaydi.

Yozuvchining talay asarlari syujetida bo’rilar timsoli muhim o’rin tutadi. Ammo ularning hech qaysisi ijodkorning o’z oldiga qo’yan maqsad va vazifasidan kelib chiqqan holda bir-birini takrorlamaydi. Binobarin, “Qo’shnilar” hikoyasining qahramonlari insonlarga bo’lgan vafodorliligi-yu, sadoqati bilan hayratlanarli bo’lsa, “Paxmoq” qissasi qahramoni o’z dushmaniga shafqatsizligi bilan ajralib turadi.

“Paxmoq” qissasida muallifning ayiqlar harakterini ochishga ruhiy-psixologik jihatdan yondoshgani bois qahramonlarning fe’l-atvori, xatti-harakati, o’zini tutishi zarracha shubha tug’dirmaydi, aksincha ishonch va qiziqish uyg’otadi.

Aslida parranda-yu darrandalarni otib kun ko'rib yurgan Toshloqsoylik Panji sayoq "Paxmoq" laqabli ayiqni ovlashga qaror qiladi. Onasidan erta ayrilgan Paxmoq har safar uxlashidan oldin onasini sog'inib g'inshib-g'inshib qo'yadi. Hayot uni kichkinaligidanoq yashash uchun kurashishga o'rgatadi. Oxir-oqibat u hayotga muhabbati tufayli o'zini himoya qilgan holda o'zi uchun ajal timsoli bo'lgan Panji sayoqni mahv etadi.

Qizig'i shundaki, aynan shu nuqtada yozuvchi insonlar bilan hayvonlar ruhiyatidagi mushtarak jihatlarga e'tibor qaratadi. Kitobxon asar bilan tanishar ekan, uning syujetida Panji sayoqning ham, Paxmoqning ham taqdiriga oid chizgilar bekor kiritilmaganining guvohi bo'ladi. Har ikkalasining qismati bir-biriga yaqin. Ayni shu yaqinlik kitobxonning qiziqishini o'ziga jalb etadi. Qissa qahramonlarining har ikkalasi ham mehr ko'rmay katta bo'ladi: ovchi bir ko'rishda qo'shni qishloqlik juvonnini yoqtirib qoladi, Paxmoqda ham huddi shunday holat. Qahramonlar ruhiyatidagi bunday yaqinlik aslida muallifning ham ayni muddosi bo'lib, hayotning yozilmagan qonuniyatlari xususida o'ylab ko'rishga e'tibor qaratadi.

Inson va hayvonning tabiiy sezimlaridagi bunday uyg'unlik tasviri adibning, ona tabiat va undagi jonzorlar hayotini shunchaki o'rganmasdan uning ichiga chuqur kirib borganidan dalolat beradi.

Zero, "Tabiat qo'ynida erkin yurgan biron parranda, hashorat, kemiruvchi yoki jonivor sabr – bardosh, matonat, muhabbat va tabiiy qiziqish bilan kuzatilmas ekan, u haqdagi asar to'laqonli chiqmaydi. Ularning qiyofasi, anatomik tuzilishi, instinktga asoslanuvchi harakati, psixologik holatlari sun'iy, to'qima tasvirni qabul qilmaydi".²

Ona tabiat kuychisi Normurod Norqobilov butun ijodi davomida ana shu qarashlarga amal qilib kelishi bois milliy animalistikaning yorqin namunalarini yarata olgan ijodkordir.

² Fayzullayev X. "Dashtu dalalarda" romanida naturalistik tasvir qirralari // "Tafakkur ziyosi" ilmiy uslubiy jurnal. 2020/ 4-son. 131-b.

KITOBXONLIK VA MUTOLAA MADANIYATI

Har bir avlod oldida insoniyat yaratgan jamiki bilimlarni o'rganish va o'zlashtirish vazifasi turadi. Mavjud adabiyotlarni o'qib o'rganmasdan turib bu vazifani ado qilib bo'lmaydi. Hatto hayot taraqqiyoti va jamiyat rivojini shusiz tasavvur qilish mumkin emas. Kitob "fikrlar, tasavvur va tushunchalar tug'dirishi" (L.Tolstoy) bilan insonning o'zligini anglashga, dunyoni tushunishga yo'l ochadi.

Uni xarakter xususiyatiga ko'ra insoniyat tarixiy taraqqiyotining o'ziga xos ko'zgusi, hayotiy tajribalari ifodasi deyish mumkin. Zero, kitob bir avlodning ikkinchi avlodga ma'naviy merosi, umri oxirlab qolgan kishining hayotini endigina boshlayotgan yoshlarga maslahati, yo'l-yo'rig'i maqomidadir (A.Gersen).

Buyuk aql egalaridan qaysi birining hayot yo'lga nazar tashlamang, kitobning ular umrini mayoq singari ichdan nurlantirganini ko'rish mumkin. Alisher Navoiy Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonini yod olganida go'dak yoshida edi. Lekin mazkur asarda ilgari surilgan g'oya uning xayolini bir umr tark etmadi. Tark etmadigina emas, ijodiy tafakkurini ijodiy ishlarga yo'naltirdi.

Eramizgacha bo'lgan birinchi asrda yashab, ijod etgan Rim shoiri Tit Lukresiy Karning "Narsalarning tabiati haqida" poemasi Siseron, Vergiliy, Jordano Bruno va Bekonlarni cheksiz hayratga solgan, Nyuton va Lomonosov kabi mutafakkirlar dunyoqarashi shakllanishida katta rol o'ynagan. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Firdavsiyning "Shohnoma", Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari, Ahmad Yassaviyning hayotbaxsh hikmatlari ham necha asrdiki, kishilik jamiyatining ma'naviy kamolotiga xizmat etib kelmoqda. Ammo bu asarlar o'zi bilan tillashishga qodir kishilargagina bag'rini ochadi. Shunday ekan, bir qarashda oddiygina tuyuladigan kitobxonlik siri nimada?

Badiiy adabiyot va u haqdagi fanlar, shuningdek, pedagogika, didaktika, ruhshunoslik rivoji, internet tarmog'ining ijtimoiy hayotimiz ichiga chuqur kirib borishi, jahon ta'lim tizimidagi islohotlar, xalqaro umummadaniy taraqqiyot tufayli bu muammo ta'lim-tarbiyaga aloqador ziyolilar, olimlar oldidagi davlat ahamiyatiga molik dolzarb masalalardan bo'lib qoldi.

Shu yil 19 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo'yicha bo'lib o'tgan videoselektor yig'ilishida kuchli iqtisodiyot bilan kuchli ma'naviyatni yangi O'zbekistonni barpo etishning mustahkam ustunlari sifatida tilga olishi yoshlar o'rtasida kitobxonlik va mutolaa madaniyatini shakllantirishga jiddiy e'tibor qaratishni taqozo etadi. Zero, shaxs ma'naviy kamoloti ko'p jihatdan kitobxonlik va mutolaa madaniyatining to'g'ri uyushtirilishi, boshqacha aytganda, metodologiyasi bilan chambarchas bog'liq. Inson bilimlarining 85%i bevosita kitob mutolaasi orqali egallanishi nazarda tutilsa, ayni muammoning qay darajada muhimligi yanada ravshan tortadi.

Bilim manbai, tarbiya vositasi bo'lgan kitobga yo'l - kitobxonlik muammosi bugun yuzaga kelgan masala emas. Uning ildizini kishilik jamiyatining ilk davridan, xalq og'zaki ijodi namunalari: allalar, qo'shiqlar, pandnomalar, rivoyatlar ijrosidan, keyinchalik qissaxonlik, baxshichilik san'atidan izlamoq kerak. Hozirgi adabiy-ta'limiy iste'moldagi kitobxonlik tushunchasi tarixi esa shubhasiz, qadimiy bitiktoshlarga borib taqaladi.

Eramizning III-IV asrlarida yaratilgan qadimiy hind adabiy yodgorligi "Kalila va Dimna", Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Kaykovusning o'g'li Gilonshohga bag'ishlab yozgan "Qobusnoma" asarlarining asrlar osha jahonning ko'pgina tillariga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilishi kitobxonlikning davlat ahamiyatiga molik ish ekanini ko'rsatadi. Zero, adabiyot tarixi u yoki bu g'oyalarni targ'ib etgan yozuvchilar va ularning asarlari tarixi bo'libgina qolmay, shu asarlarni mutolaa qiluvchi kitobxonlarning ham tarixidir. Shu ma'noda kitobxonlik muammosini adabiyotning o'zi kabi qadimiy desak xato bo'lmaydi. Binobarin, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Abu Abdullo al-Xorazmiyning "Mafatih-al-ulum", Nosiriddin Burxoniddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy", Xondamirning

"Makorimul axloq" va Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburlarning qator asarlarida kitobxonlikka oid qimmatli fikrlar bayon qilingan. Jumladan, "Qisasi Rabg'uziy" muallifi asarning yaratilish sabablari to'g'risida yozadi: "...payg'ambarlar qissalariga g'oyat rag'batim bor. Tekma erda tekma kim ersada bo'linur, ba'zisi nomustaqim. Bir onchasi muqarrar va bir onchasi mubattar bor. Bir ozining so'zlari kesuk bor, bir ozining maqsudlari o'ksuk. Emdi sanung zimmangdin chaqq'an, qalamungdir oqq'an, kitobatma sanung, iboratma sanung bo'lib bizga "Qisas ul-anbiyo" bo'lsa, o'qumoqqa keraklik, o'rganmakga yarog'lig' bo'lg'ay erdi, teb iltimos yanglig' ishorat bo'lji ersa nechama o'zumni ul ishga loyiq, ul amalga muvofiq ermasin bilmish erkan o'zumni og'irlab nafs saqlamish bo'lub o'g'ur bo'lsun teb bu og'ir ishga o'g'radimiz... kitob boshladimiz".

Kitoblar olamining bilim manbai, tarbiya vositasi sifatidagi xosiyatlari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, mukammallikka eltuvchi jihatlaridir. Xuddi mana shu jihatlarining ijtimoiy mohiyatini ham tayin etadi.

Ma'lumki, turfa olam jumboqlari had-hisobsiz. Inson faqat ilmga tayanib, uning sirlaridan voqif bo'la boradi. Zero, Muhammad alayhissalom hadislarida "Ilm olish har bir musulmon er va musulmon ayol kishi uchun farzdir", deyilishida katta hikmat bor.

"Bilim,-deb yozadi Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi bilim") asarida,- ipor bilan juda o'xshash. Ularning har ikkalasini yashirmoq behuda. Iporni yashirsang, hidi bildirib qo'yadi. Bilimni yashirsang, tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka o'xshash. Ammo uning boshqa boyliklardan tubdan farqi bor". Shoir nazdida:

Bilim-boylik axir, zavoldan yiroq,

Uni ola bilmas qaroqchi biroq.

"Bilim va zakovat kishiga qo'yilgan o'ziga xos kishandir. Kishanlangan ot, odatda yovuz (likdan) va yaramas narsalardan uzoq bo'ladi. Shuningdek, suyukli,

zo'r otlar ham ko'pincha kishanlangan bo'ladi. Suyukli otning kishanlanishiga sabab-uning ehtiyotlanishi".

Ma'lum bo'ladiki, ilm olam jumboqlarini echish uchun kalit vazifasini o'tabgina qolmaydi, insonni "yovuz va yaramas narsalardan" asrab, uning ma'naviy yuksalishiga ham yo'l ochadi.

Alisher Navoiyning muborak ta'birlari bilan aytganda, "Jaholat -o'limdir, bilim-tiriklik".

Turk shoiri Yunus Emroning fikricha, "ilm o'zni bilmakdir. Sen o'zingni bilmassan, bu nechun urinmakdir?", "Ilm ayni paytda, o'zgani ham bilmakdir",- deydi Ibrohim Haqqul "Zanjirband sher qoshida" nomli kitobida. -Olimlik-olam va odamni tanish, shunda adashmaslik zakovatidan yiroq ish emas. Ilm haqdan yurakka quyilgan nur. Ilm -hayot va jamiyat muammolarini bexato ochish shijoati. Ilm-dildagi, jur'atdagi yolqin. Aql o'z tabiatiga ko'ra ko'nikuvchan va egiluvchandir. Shuning uchun u faqat ilm ta'sirida jasorat kasb etadi".

Shu o'rinda Alouddin Mansurning zamondoshlari tomonidan "bahri-ul mug'riq"(tubsiz dengiz), "hujjatul islom" deb tan olingan buyuk alloma Muhammad Abu Homid Tusi-G'azzoliy taqdiriga oid quyidagi hikoyasi ibratlidir.

"Boshlang'ich bilimlar va huquqshunoslik fanini tug'ilgan shahrida o'rgangan Abu Homid keyinchalik Jurjonga, o'sha davrning mashhur qomusiy allomasi Abu Nasr huzuriga borib, tahsiri ilmni o'sha erda davom ettiradi. Bir necha yil mobaynida ustozining barcha bilimlarni egallab, o'qib-o'rgangan kitoblarga ko'p jildlik sharh va izohlar bitib, o'z yurtiga qaytayotganida, yo'lda kelajak hayotida katta ahamiyat kasb etgan voqea ro'y beradi. G'azzoliyning o'zi bu haqda shunday hikoya qiladi: "Yo'lda karvonimizga qaroqchilar hujum qilib, bor narsamizni talab ketdilar. Men qaroqchilar boshlig'ining ortidan borib: "Olgan narsalaring orasida senga hech qanday foydasi bo'lmagan bir to'rva bor, shuni qaytarib bergin",-deb yalindim. "To'rvangda nima bor edi?"-so'radi u. Unda mening bor ilmim-juda ko'p kitoblardan olib yozilgan sharh va izohlar bor. Necha yillardan beri musofirlik azobini tortib topgan boyligim-shu",-dedim. Qaroqchi

kulib: "Har qanday odam olib qo'yishi mumkin bo'lgan narsani mening ilmim deyishga uyalmaysanmi?"-dedi va "uning ilmni qaytarib beringlar",-deb buyurdi. Bu gap menga shunday qattiq ta'sir qildiki, Tusga qaytib kelganimdan keyin uch yilgacha uydin tashqariga bir qadam qo'ymasdan, o'sha yozgan sharh-izohlarimning hammasini yod olib, hech qanday qaroqchi ololmaydigan joyga -qalbinga jo qildim".

Demak, o'qimishlilik shunchaki o'qish emas, balki o'qiganini qalbiga jo qilib olishni va unga amal qilishni ham taqozo etar ekan. Shundagina o'qimishlilik yovuzliklardan asrovchi kishan, ezguliklarga yo'l ochuvchi kalit vazifasini bajaradi. O'qiganini qalbiga joylagani uchun va o'z ilmining cheksizligiga ko'ra Muhammad G'azzoliy tubsiz dengizga qiyoslangan, Alisher Navoiy "she'riyat mulkingning sultoni" deb ulug'langan. Mahmud Qoshg'ariy, al-Beruniy, al-Xorazmiy, Ibn sino va boshqalar haqida ham shunday deyish mumkin.

Ilmli bo'lish uchun yillar mobaynida izchil mutolaa talab etilgani kabi ma'naviy kamolotga erishish, hayot mohiyatini teran anglash yo'lida uchraydigan qiyinchiliklarni engib o'tishga odatlanish, yuksak darajada intellektual salohiyatga ega bo'lish uchun shunchaki fahm-farosatdan tashqari, aniq maqsad, sabr-chidam va aql-zakovat ham zarur. Aql-zakovatdan yiroq odam jamiyatda o'z o'rnini topa olmaydi. Hatto o'z turmushini tartibga sola olmaydi.

Fikrsizlik-nodonlik belgisidir. Nodonlikdan jaholatga bir qadam va u inson ma'naviy kamolotiga butunlay zid. Shuning uchun ham buyuk ajdodlarimiz jaholatga va uning asosida turuvchi nodonlikka qarshi kurashib kelganlar. O'rta asrning buyuk faylasuf shoiri Ahmad Yassaviy quyidagi misralari bejiz dunyoga kelmagan.

Duo qiling, nodonlarning yuzin ko'rmay,
Haq taolo rafiq bo'lsa birdam turmay.
Bemor bo'lsa, nodonlarning holin so'rmay,
Nodonlardin yuz ming jafo ko'rdim mano.

Bu shoirning dunyodan shunchaki qo'l siltovi izhori bo'lmay, nodonlikka, jaholatga qarshi achchiq isyonidir.

Mazkur fikr-mulohazalardan kelib chiqadigan, ma'naviy-axloqiy kamolotga eltuvchi yo'l o'qishga, ya'ni kitobxonlikka kelib taqaladi. Kitobxonlik madaniyatini egallagan kishi esa san'atning chinakam muxlisi sifatida boshqalarga yomonlik sog'inmaydi.

Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoevning "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyida "ko'plab bolalarimizning kitobdan uzoqlashib, ko'p vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazayotgani"dan tashvishlanib gapirishi kitobxonlik muammosining davlat ahamiyatiga molik masala ekanligiga dalolatdir.

"Yoshlarimiz o'zimizning gazeta-jurnallarimizni o'qimasa, o'z milliy adabiyotimiz va san'atimizni bilmasa,- degan edi Prezident o'z nutqida,- ular qanday qilib vatanparvar bo'ladi, ularning ong-u tafakkuri, dunyoqarashi nima hisobidan shakllanadi?"

Mutolaa madaniyati tarbiyasiga doir soha mutaxassislarining e'tirof qilishlaricha, kitob o'qishning majburiyat emas, ehtiyoj darajasiga ko'tarilishi kitobxonlik madaniyatini tarkib toptirishning muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa va takliflarimiz shundan iboratki, yoshlarda kitobxonlik madaniyatini maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarkib toptirish, uzluksiz ta'lim tizimining keyingi bosqichlarida bosqichma-bosqich rivojlantirib borish yaratilayotgan milliy dasturda muhim o'rin tutmog'i lozim.

AKA-UKA GRIMMLAR

Aka-uka Grimmilar, Yakob (1785-1863) va Vilgelm (1786-1859) – Getting va keyin Berlin universitetlarining professorlari, Prussiya Fanlar akademiyasining a'zolari, filolog va folklorshunos olimlar sifatida jahon ilm-fani tarixiga katta hissa qo'shadi. Qadimgi nemis tili, qahramonlik afsonalari, san'at va xalq she'riyatiga oid fundamental tadqiqotlari folklore va yozma adabiyot munosabatlarini o'rganuvchilar uchun muhim manba vazifasini o'taydi. yodgorliklarini o'rganishga katta hissa qo'shdi. Rasmiy ravishda, aka-uka Grimmilar nemis romantiklarining

biron bir guruhiga munosib bo'lmasa-da, ammo tarix va folklorga bo'lgan qiziqishlari tufayli romantizm oqimiga yaqin turadi. Aka-uka Grimmilar butun Germaniya bo'ylab xalq ertaklarini yozib, ularning matniga singdirilgan ruhiy qatlamlarning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etganlar. Turli provintsiyalardagi mavjud variantlarini hisobga olmagan holda, ikki yuzdan ortiq og'zaki ijod namunalarini to'plab qayd etishgan. Aka-uka Grimmilar rejasiga ko'ra, ertaklarni kitobxonlarga asl ko'rinishida taqdim etish nazarda tutilgan. Ammo ularni nashrga tayyorlash jarayonida haqiqiy badiiy qiymati namoyon bo'lishi uchun matnga ishlov berish, sayqallash zaruriyati seziladi. Natijada ertaklarning asl mohiyatini saqlagan holda ikkinchi darajali mazmunan sayoz epizodlarni va sheva elementlarini qisqartirish evaziga jamiyatning barcha qatlamlariga tegishli madaniy boylikka aylantiradilar. Shu tariqa nemis tilida xalq nutqining aniqligi, tasviriga dehqoncha dag'allik saqlangan bebaho madaniy meros "Bolalar va oilaviy ertaklar" (1812-1822) nomi bilan ikki jildda bosilib chiqadi.

Aka-uka Grimmilar o'rta asrlar ertakchiligida mifologik sujetning "otalari" deb hisoblanishlariga qaramay, ular tomonidan nashr etilgan ertaklarda ifodalangan ma'naviy-axloqiy va estetik g'oyalar o'rta asr tushunchalaridan yiroqda edi.

Aka-uka Grimmilar ertaklari mualliflari hayotlik chog'idayoq butun dunyo bo'ylab keng tarqaladi. Ularning sujetlari ko'plab san'at asarlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, adabiyotida Andersen va A.S.Pushkin kabi ulug' yozuvchilar, o'zbek bolalar adabiyotida Munavvar qori Abdurashidxonovlar nemis ertakchilari ijodidan bahra olishgan. Quyida aka-uka Grimmilar va Munavvar qori Abdurashidxonovlari muqoyasa qilish uchun misol tariqasida keltiriladi.

Xans Kristian Andersen

(1805-1875)

Daniya yozuvchisi X.K.Andersen jahon bolalar adabiyotida haqli ravishda "ertak qiroli" sifatida ulug'lanadi. Adib ertaklarining jozibasi g'ayrioddiy ohangi, sehrli soddaligi, hayotga cheksiz mehr bilan munosabatda bo'lishi, eng oddiy narsalar va hodisalardan estetik tarbiyaviy jihatdan teran mazmunli ertak yarata

olishi bilan belgilanadi. U haqiqiy sehrar singari nafaqat bolalar, balki ayollar, qariyalar, oddiy bog'bon va aslzodalar, saroy zodagoni va mayda amaldorlarning ham qalbiga kirib boradi. Adibning barcha ertaklari qaysi mavzuda, nima haqida bo'lmasin, turli yoshdagi odamlarning orzu-o'ylari va xatti-harakatlari, qalbining puchmoqlaridagi yashirin sir-asrorlarining yorqin ifodasini kuzatish mumkin.

Daniyaning Odense shaharchasida tug'ilgan X.K.Andersenning otasi etikdo'z, onasi kir yuvuvchi bo'lib, kambag'allar uchun boshlang'ich maktabga borishdan oldin ham otasi va g'aribxonadagi kampirilar aytgan ertaklarni tinglab o'sadi. Keyinchalik unda teatrga qiziqish paydo bo'ladi. Xans shahar teatriga birinchi bor kelganida, spektakl dekoratsiyasi, aktyorlarning kostyumlari, o'yinlaridan cheksiz hayratga tushadi. Shundan boshlab teatr uning uchun qutlug' va muqaddas maskanga aylanadi. Xalq teatridan ilhomlanib, uyida o'zining qo'g'irchoq teatrini uyushtiradi, uni mo'ljallab ertak-pessalar yaratadi, qog'ozdan kostyumlar va bezaklar yasaydi, va u bularni mahorat bilan qilganidan, onasi uni tikuvchiga shogirdlikga berishga qaror qiladi. Biroq bo'lajak yozuvchining taqdiri tamoman o'zgacha tus oladi. 1819-yilda Xans aktyor bo'lish orzusida o'z omadini sinab ko'rish uchun Kopengagenga boradi. Ko'zlagan maqsadiga erishish maqsadida uzoq sarsongarchilik, muhtojlik va behuda urinishlardan so'ng birinchi navbatda ta'lim olish uchun gimnaziya joylashadi. Endi katta yoshli o'quvchi partada o'zidan ancha yosh bolalar bilan dars tinglaydi. Shunday sharoitda Andersen nni sinfdoshlari qanchalik masxara qilganini tasavvur qilish qiyin. Ammo Xans sabr-chidam bilan o'rta maktabni, so'ngra universitetni tugatadi. Hayotining ushbu davri haqida u keyinchalik achinarli va noxush taassurotlar tug'diruvchi "Irkit o'rdakcha" ertagini yaratadi. Ma'naviy-axloqiy jihatdan ahamiyatli tomoni shundaki, asar irkit o'rdakchanning chiroyli oqqushga aylanishi bilan ko'tarinki va jo'shqin ruhda yakun topadi.

X.K. Andersen o'z ijodi davomida talay pyesalar va she'rlar yozgan bo'lsa-da, ammo ularning hech biri ulug' yozuvchining ertaklari singari tan olinmagan. "Bolalarga aytilgan ertaklar" (1835-1842), "Yangi ertaklar" (1845-1848),

"Hikoyalar" (1852-1855), "Yangi ertak va hikoyalar" (1855-1872) to'plamiga kirgan asarlarini "Ertaklar va qissalar" deb nomlaydi. Negaki ularning aksariyati kundalik hayotdan olib yozilgan hikoyalar bo'lib, borliqning asosiy masalalari to'g'risida o'ylashga majbur qiladi. Ba'zida ertak va hikoyani farqlash qiyin, chunki ularda turmushda har qadamda uchrashi mumkin bo'lgan hayotning turfa ko'rinishlaridan tortib, hissiyotlarga boy sevgining inja tuyg'usidan har qanday muhitda yuzaga keladigan eng odatiy holatlarga qadar bo'lgan voqealar tasvirini uchratish mumkin.

Mashhur ertaknavis X.K. Andersen ko'p avlodlarga chin insonlik bobida mehr va muhabbatdan saboq bergan, rahm-shafqat, go'zallikni insonning tashqi holatiga qarab emas, balki uning ichki dunyosida ko'rish qobiliyatini, ya'ni barcha insonlar uchun ezgu fazilatlarini namoyish qilgan o'lmas so'z sehrarlari qatorida turadi.

S.YA.MARSHAK

(1887-1964)

Manbalarga qaraganda, o'tgan asrning 20-yillaridayoq "Marshakni seving, undan o'rganing" deb ulug'langan o'zining ko'p qirrali ijodiy faoliyati bilan nafaqat rus bolalar she'riyatida, balki jahon bolalar adabiyotida ham yorqin is qoldirgan donishmand ijodkordir. 1887 yilda Voronejda usta kimyogar oilasida tug'ilgan.

Bolaligi Voronej guberniyasining Ostrogojsk shaharchasida kechgan bo'lajak shoir boshchiligida 1921- yilda g'ayrioddiy bolalar muassasasi – "Bolalar shaharchasi" tashkil topadi. 1922-yilda uning bolalar folklori asosida yozilgan pyesa-ertaklar to'plami nashr etiladi. O'sha yili S.Ya. Marshak Leningradga ko'chib o'tadi va 30-yillarning oxirigacha u yerda o'ziga o'xshagan, hayotini bolalar adabiyotiga bag'ishlagan shoirlar, yozuvchilar, rassomlarni atrofida birlashtiradi. Ayniqsa, "Yangi Robinzon" jurnalining muharriri sifatida katta-katta ishlarni amalga oshiradi.

Eng kichik yoshdagi bolalar uchun "Qafasdagi bolakaylar" she'riy to'plami janri bo'yicha rasmlar uchun she'riy sarlavhalar turkumidan iborat. Beg'ubor

bolalik mavzusiga oid she'rlarida kichkintoylarning jamiyatdagi o'rni bolalar va kattalar o'rtasidagi munosabatlar, tabiat va axloq masalalari alohida o'rin tutadi.

Xalqchillik S.Ya. Marshak asarlarining muhim xususiyatidir. Uning ijodida farzand tarbiyasiga oid milliy va estetik umuminsoniy tamoyillar uyg'unligining o'ziga xosligi xalqchillik g'oyalari bilan to'yintilganidan dalolatdir.

Ushbu xususiyatlar "Qafasdagi bolakaylar", "Sirk", "dan Zgacha bo'lgan qiziqarli sayohat", "Suzadi, suzadi qayiq", "Jek qurgan uy", "Xorovod" kabi kichik janrdagi asarlarida ham, "Ahmoq sichqoncha haqidagi ertak", "Pochta", "Tegirmonchi chol, nabira va eshak", "Eshikni yop, kampir", "Kecha va bugun", "Noma'lum qahramonning qissasi", "Uydurma haqiqat", "Janob Tvister", "Muz oroli". Kabi ertak, qissa va hikoyalarda ham ko'zga tashlanib turadi. Bolalik olamiga, uning cheksiz hoyu havaslariga sodiq shoir o'z e'tiqodi xususida shunday yozgan edi: "Men bolalarga hali ham sodiqman, ular haqida hali ham o'ylayman. Bolalar haqida o'ylash kelajak haqida o'ylashni anglatadi".

S.Ya. Marshakning yangi yil arafasida bir vaqtning o'zida barcha o'n ikki oyni uchratgan qiz haqidagi "O'n ikki oy" ertak-qissasi Slovakiya xalq ertagiga asoslanib yozilgan. Ammo shoir ushbu ertak sujetini qayta hikoyalash bilan cheklanib qolmay, uni kengaytirdi va boyitdi. Ertak-pyesada mehnatsevarlik va dangasalik o'rtasidagi abadiy mojaro kichik malika va uning a'yonlari bilan bog'liq hikoya tizimining rivojlanishi tufayli chuqur ijtimoiy mazmun kasb etadi. Shu bilan birga, asarga ushbu sujet voqealarining kiritilishi uning xalq ertagi bilan aloqasini buzmaydi.

Shoirning xalq og'zaki ijodi an'analariga tayangan holda kichkintoylarni yukasak axloqiy fazilatlar ruhida tarbiyalashga qaratilgan mazkur asari o'zbek bolalar she'riyatida, xususan, Saqad Muxtorning "Adolat" ertagi, "Ahmoq sichqoncha haqida ertak" asari, Shukur Sa'dullaning "Ayyor chumchuq" ertagining yaratilishiga turtki bergani bejiz emas.

Quyida keltirilgan S.Ya. Marshakning "Tegirmonchi chol, nabira va eshak" ertagi bilan Abdulla Oripovning "//////" ertagi Sharq afsonalariga doir bir xil

sujetning ikki xalq yozuvchisi talqinidagi o'ziga xoslik yuzasidan muayyan tasavvur berishi mumkin.

TA'LIM TARAQQIYOTI OMILLARI VA MUTOLAA MADANIYATI

Jahondagi iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning taraqqiyot tendensiyalariga nazar tashlansa, mazkur mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan dunyo hamjamiyatida yuqori darajaga erishishi, nufuzli mavqelarga ko'tarilishi umumiy ta'lim tizimining modernizatsiyasi bilan chambarchas bog'liqligi kuzatiladi.

Milliy ta'lim tizimida rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribalari asosida sifat va samaradorlikka erishishning didaktik parametrlari, prognostic va androgogik modellarini ishlab chiqish, ta'limni axborotlashtirish va yangi avlod darsliklarini yaratish, o'quv-uslubiy ta'minotni ta'minlash, pedagog kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash mexanizmlarini takomillashtirish davlat ta'lim siyosatiga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlarda keng o'rin olishi shakily va mazmuniy yangilanishlarga bab-baravar tegishlidir.

YUNESKO, UNICEF kabi xalqaro tashkilotlar hujjatlarida umumiy o'rta ta'lim davlat va jamiyatning umumiy taraqqiyotiga to'siq bo'ladigan barcha muammolar yechimiga ijodiy munosabat kamol toptirishga qodir zamonaviy talablarga javob berishi alohida qayd qilingani bejiz emas. Mustaqillik yillarida ta'lim tizimini modernizatsiyalash orqali sifat va samaradorlikka erishish davlat siyosatining bosh maqsadiga aylandi. "Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohot va o'zgarishlar, - degan edi Sh.M.Mirziyoyev, - keng ko'lamli dasturlar yagona va ulug' bir maqsadga qaratilgan. U ham bo'lsa, farzandlarimizni har tamonlama yetuk va barkamol etib tarbiyalashdan iborat".³

Ta'lim tizimini modernizatsiyalash, global ta'lim jarayonlarida faol ishtirok etish uzluksiz ta'limning barcha bosqichlarini, xususan, umumiy o'rta ta'lim

³ Sh.M.Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak - Toshkent: O'zbekiston, 2017. 104- bet. (104)

tizimining taraqqiyot tendensiyalarini savodxonlik, ilmiylik, tizimlilik, izchillik texnologiyalari doirasida ko'zdan kechirishni taqozo etadi.

Tatqiqotchi M. Ayimbetov ayni mavzuga oid dissertatsiyasida ta'lim taraqqiyotini Qoraqalpog'iston maktablari misolida quyidagi omillar bilan bog'lab ko'rsatadi: "ta'lim-tarbiyani tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari; ta'lim sifatini ta'minlashning me'yoriy asoslari; ta'lim-tarbiyani tashkil etishning tashkiliy-metodik shart-sharoitlari; ta'lim sifatini baholash tizimi".⁴

Bizningcha, bunga qo'shimcha tarzda o'quvchilarning o'quv-biluv motivatsiyasini shakllantirish masalasini ham inobatga olish zarur.

Dunyodagi yetakchi davlatlarning pedagogik tajribalari asosida umumiy o'rta ta'lim tizimining taraqqiyot tendensiyalarini aniqlashtirish jarayonlarini raqamlashtirish, bu borada virtual elektron texnologiyalardan foydalanish, ta'limning uzviyligi tamoyiliga amal qilish asosida o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish xalqaro ta'lim standartlariga javob beradigan, Yangi O'zbekiston taraqqiyotiga mos kadrlar tayyorlash yuzasidan amalga oshirilayotgan islohotlarda ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy qilishni taqozo etadi.

Mazkur vazifalar ijrosi o'quvchilarda mutolaa madaniyatini shakllantirishdan boshlanadi. Negaki har bir avlod oldida insoniyat yaratgan jamiki bilimlarni o'rganish va o'zlashtirish vazifasi turadi. Mavjud adabiyotlarni o'qib o'rganmasdan turib bu vazifani ado qilib bo'lmaydi.

Buyuk aql egalaridan qaysi birining hayot yo'liga nazar tashlamang, kitobning ular umrini mayoq singari ichdan nurlantirganini ko'rish mumkin. Alisher Navoiy Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonini yod olganida go'dak yoshida bo'lgan. Lekin mazkur asarda ilgari surilgan g'oya uning xayolini bir umr tark etmaydi.

⁴ M. Ayimbetov. Mustaqillik yillarida Qoraqalpog'iston umumiy o'rta ta'limi maktablari ta'limi tizimi taraqqiyoti (XX asr oxiri XXI asr boshlarida). PFFD (PhD). Diss. avtoref. Nukus. 2018. 11-bet.

Eramizgacha bo'lgan birinchi asrda yashab, ijod etgan Rim shoiri Tit Lukretsiy Karning "Narsalarning tabiati haqida" poemasi Sitseron, Vergiliy, Jordano Bruno va Bekonlarni cheksiz hayratga solgan, Nyuton va Lomonosov kabi mutafakkirlar dunyoqarashini shakllanishda katta rol o'ynagan bo'lsa, Yusuf Xos Hojibning "Qutadig'u bilig", Firdavsiyning "Shohnoma", Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari, Ahmad Yassaviyning hayotbaxsh hikmatlari ham necha asrdiki, kishilik jamiyatining ma'naviy kamolotiga xizmat etib kelmoqda. Ammo bu asarlar o'zi bilan tillashishga qodir kishilargagina bag'rini ochadi. Shunday ekan, bir qarashda oddiygina tuyuladigan kitobxonlik siri nimada? Boshqacha aytganda mutolaa madaniyati nimani anglatadi?

Badiiy adabiyot va u haqdagi fanlar, shuningdek, pedagogika, didaktika, ruhshunoslik taraqqiy etgan sari bu muammo ta'lim-tarbiyaga aloqador ziyolilar, mutaxassis olimlar oldidagi dolzarb masalalardan biri bo'lib qoldi.

Shaxs ma'naviy kamoloti ko'p jihatdan shu masalaning to'g'ri qo'yilishi va ijrosi bilan bog'liq. Inson bilimlarining 85 foizi bevosita kitob mutolaasi orqali egallanishi nazarda tutilsa, uning muhimligi yanada ravshan toptadi.

Bilim manbai, tarbiya vositasi bo'lgan kitobga yo'l – kitobxonlik, mutolaa muammosi bugun yuzaga kelgan masala emas. Uning ildizini kishilik jamiyatining ilk davridan, xalq og'zaki ijodi namunalari ijrosidan izlamoq kerak. Hozirgi adabiy ilmiy iste'moldagi kitobxonlik tushunchasi tarixi esa shubhasiz, qadimiy bitiktoshlarga borib taqaladi.

Eramizning III–IV asrlarida yaratilgan qadimiy hind yodgorligi "Kalila va Dimna", 1069-yilda Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan "Qutadig'u bilig", 1082–1083-yillarda Kaykovusning o'g'li gilonshohga bag'ishlab yozgan "Qobusnoma" asarlarining asrlar osha jahonning ko'pgina tillariga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilishi mutolaa madaniyatining dunyoviy ahamiyatiga molik ish ekanini ko'rsatadi. Zero, adabiyot tarixi u yoki bu g'oyalarni targ'ib etgan yozuvchilar va ularning asarlari tarixi bo'libgina qolmay, shu asarlarni mutolaa qiluvchi kitobxonlarning ham tarixidir. Shu ma'noda kitobxonlik muammosini adabiyotning

o'zi kabi qadimiy desak xato bo'lmaydi. Binobarin, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Abu Abdullo al-Xorazmiyning "Mafatih-al-ulum", Nosiriddin Burxoniddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy", Xondamirning "Makorimul axloq" va Alisher Navoiy, Zahriddin Muhammad Boburlarning qator asarlarida kitobxonlikka oid qimmatli fikrlar bayon qilingan. Berdaq va Ajiniyoz ijodida ham ayni masalaga qayta-qayta murojaat qilinganini kuzatish mumkin.

Kitoblar olamining bilim manbai, tarbiya vositasi sifatidagi xosiyatlari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, mukammallikka eltuvchi jihatlaridir. Huddi mana shu jihatlarining uning ijtimoiy mohiyatini ham tayin etadi.

Ma'lumki, turfa olam jumboqlari had-hisobsiz. Inson faqat ilmga tayanib, uning sirlaridan voqif bo'la boradi. Zero, Muhammad alayhissalom hadislarida "Ilm olish har bir musulmon er va musulmon ayol kishi uchun farzdir", deyilishida katta hikmat bor.

"Bilim, – deb yozadi Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi bilim") asarida, ipor bilan juda o'xshash. Ularning har ikkalasini yashirmoq behuda. Iforni yashirsang, hidi bildirib qo'yadi. Bilimni yashirsang, tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka o'xshash. Ammo uning boshqa boyliklardan tubdan farqi bor:

Bilim – boylik axir, zavoldan yiroq,

Uni ola bilmas qaroqchi biroq.

Bilim va zakovat kishiga qo'yilgan o'ziga xos kishandir. Kishanlangan ot yovuz va yaramas narsalardan uzoq bo'ladi. Shuningdek, suyuqlik, zo'r otlar ham ko'pincha kishanlangan bo'ladi. Suyukli otning kishanlanishiga sabab – uning ehtiyotlanishi".

Ma'lum bo'ladiki, ilm va ta'lim olam jumboqlarini yechish uchun kalit vazifasini o'tabgina qolmaydi, insonni "yovuz va yaramas narsalardan" asrab, uning ma'naviy yuksalishiga ham yo'l ochadi.

Alisher Navoiyning muborak ta'birlari bilan aytganda, "Jaholat – o'limdir, bilim – tiriklik".

Turk shoiri Yunus Emroning fikricha, "ilm o'zni bilmakdir. Sen o'zingni bilmassan, bu nechun urinmakdir?", "Ilm ayni paytda, o'zgani ham bilmakdir", – deydi Ibrohim Haqqul "Zanjirband sher qoshida" nomli kitobida – Olimlik-olam va odamni tanish, shunda adashmaslik zakovatidan yiroq ish emas. Ilm haqdan yurakka qo'yilgan nur. Ilm – hayot va jamiyat muammolarini bexato ochish shijoati. Ilm – dildagi, jur'atdagi yolqin. Aql o'z tabiatiga ko'ra ko'nikuvchan va egiluvchandir. Shuning uchun u faqat ilm ta'sirida jasorat kasb etadi".

Demak, o'qimishlilik shunchaki o'qish emas, balki o'qiganini qalbiga jo qilish olishni va unga amal qilishni ham taqozo etar ekan. Shundagina o'qimishlilik yovuzliklardan asrovchi kishan, ezgulikka yo'l ochuvchi kalit vazifasini bajaradi. O'qiganini qalbiga joylagani uchun va o'z ilmining cheksizligiga ko'ra Muhammad G'azzoliy tubsiz dengizga qiyoslangan, Alisher Navoiy "she'riyat mulking sultoni" deb ulug'langan. Mahmud Koshg'ariy, al-Beruniy, al-Xorazmiy, Ibn Sino va boshqalar haqida ham shunday deyish mumkin.

Ilmli bo'lish uchun yillar mobaynida izchil mutolaa talab etilgani kabi fikr qilishga odatlanish, ya'ni mustaqil fikrlash salohiyatiga ega bo'lmoq uchun ham fahm-farosatdan tashqari, aql-zakovat ham zarur. Aql-zakovatdan yiroq odam hatto o'z turmushini tartibga sola olmaydi.

Fikrsizlik – nodonlik belgisidir. Nodonlikdan jaholatga bir qadam va u inson ma'naviy kamolotiga butunlay zid. Shuning uchun ham komil insonlar nodonlikka qarshi kurashib kelganlar. XII-XIII asrlarning faylasuf shoiri Ahmad Yassaviyning quyidagi misralari bejiz dunyoga kelmagan.

Duo qiling, nodonlarning yuzin ko'rmay,

Haq taolo rafiq bo'lsa birdam turmay.

Bemor bo'lsa, nodonlarning holin so'rmay,

Nodonlardin yuz ming jaf o'rdim mano.

Bu shoirning dunyodan shunchaki qo'l siltovi izhori bo'lmay, nodonlikka, jaholatga qarshi achchiq isyonidir. San'atning chinakam muxlisi, badiiy adabiyot bilan do'st tutingan kishi boshqalarga yomonlik sog'inmaydi.

Ko'rinadiki, ma'naviy-axloqiy kamolotga eltuvchi yo'l o'qishga, ya'ni kitobxonlikka kelib taqaladi.

Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyevning "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyida "ko'plab bolalarimizning kitobdan uzoqlashib, ko'p vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazayot-gani"dan tashvishlanib gapirishi kitobxonlik muammosining davlat ahamiyatiga molik masala ekanligiga dalolatdir.

"Yoshlarimiz o'zimizning gazeta-jurnallarimizni o'qimasa, o'z milliy adabiyotimiz va san'atimizni bilmasa, – degan edi Prezident o'z nutqida, – ular qanday qilib vatanparvar bo'ladi? Ularning ong-u tafakkuri, dunyoqarashi nima hisobidan shakllanadi?"

Ta'lim bosqichlarida mutolaa madaniyati tarbiyasiga doir soha mutaxassislarning e'tirof qilishlaricha, kitob o'qishni majburiyat emas, ehtiyoj darajasiga ko'tarilishi kitobxonlik madaniyatini tarkib toptirishning muhim sharti, ta'lim sifati va samaradorligiga erishishning muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjati, 2017-yil, 6-son, 70-modda.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7- fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. – T.: 20017- yil, 6-son, 70-modda. – 38-b.

3. O'zbekiston Respublikasining Milliy o'quv dasturi. Filologiya fanlari orqali o'quvchilarda tayanch kompetetnsiyalarni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar. – Toshkent: 2020. – 8-b.

4. Abdulla Qodiriy zamondoshlari xotirasida. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986. – 172 b.

5. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. 13-jild. – Toshkent: Fan, 1967. – 155-b.

6. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2004. – 18-b. Айзерман Л. Пятьдесят лет спустя. Статья первая. // Литература в школе, 2006. – № 6. – С. 25.

7. Асмус В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики. – М.: 1968. – С. 62.

8. Barakayev R. Jonajonim, she'riyat. – Toshkent: Cho'lpon, 1997. – 88 b.

9. Barakayev R., Ochilov E. Badiiy tasvir mahorati. – Toshkent: Muharrir, 2019. – 47 b.

10. Fayzullayev X. "Dashtu dalalarda" romanida naturalistik tasvir qirralari // "Tafakkur ziyosi" ilmiy uslubiy jumali, 2020yil, 4son. 31bet.

11. Fayzullayev X. "Dashtu dalalarda" romanida naturalistik tasvir qirralari "Tafakkur ziyosi" ilmiy uslubiy jurnal. 2020/ 4-son. 131-b.

12. Homidiy H. va boshq. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – 104-b.

13. Hoshimov O'. Notanish orol. – Toshkent.: Yosh gvardiya, 1990. – 1-b.
14. Ibrohimova Z. Quvnoqlikka yashiringan iztiroblar. – Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2005. – 31 b.
15. Ibrohim Haqqul. "Zanjirband sher qoshida". – Toshkent: "Cho'lpon". 1993.
16. Jo'rayev K. Ifodali o'qish va hikoya qilish. – Toshkent: O'qituvchi, 1968. – 7-9-b.
17. Jo'rayeva G. O'zbek bolalar she'riyatida hajviya. – Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 124 b.
18. Kambarova S. Adabiyotni fan va san'at turi sifatida o'qitishning konseptual asoslari. Monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 103-b.
19. Kambarova S.I. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning mustaqil mutolaa madaniyatini shakllantirish texnologiyasi. Ped. fan. bo'y. fals. dok. (PhD) ... diss. – Samarqand, 2019. – 150 b.
20. Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – Москва: Просвещение, 1981. – С. 60.
21. Mirziyoyev Sh.M. "Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yukshaltirishning mustahkam poydevoridir". O'z AS, 2017-yil 4-avgust.
22. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak, -T.: O'zbekiston. 2017.
23. Mirziyoyev Sh. "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida" "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" 2017-yil, 13-yanvar.
24. "Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari". –Toshkent: "Yoshlar nashriyot uyi", 2019.

25. M.Ayimbetov. Mustaqillik yillarida Qoraqalpog'iston umumiy o'rta ta'lim maktablari ta'limi tizimi taraqqiyoti (XX asr oxiri XXI asr boshlarida). PFFD (PhD). Diss. avtoref. Nukus. 2018.
26. Nishonova S. Komil inson tarbiyasi. – Toshkent: Istiqlol, 2003. – 195-b.
27. Norqobilov N. "Dashtu dalalarda". – T.: O'zbekiston 2009
28. Norqobilov N. Ovul oralagan bo'ri. – Toshkent: Sharq, 2005.
29. Norqobilov N. "Paxmoq" -T.: O'qituvchi 1997
30. Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. 1-kitob. Toshkent: Yozuvchi, 1990. – 11-b.
31. Pedagogika ensiklopediyasi. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat milliy nashriyoti. – Toshkent: 2015. – 110-b.
32. Qosimova K. va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 168-b.
33. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. – Учпедгиз, 1945. – С. 125.
34. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 245-b.
35. To'xtaboyev X. Bolalar adabiyoti haqida. O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 1992 yil 15 fevral.
36. Yusuyu Xos Hojib. Qutadg'u bilig. –Toshkent:"Yulduzcha", 1990.
37. Yo'ldoshev J.F. 1992-yildagi "O'qituvchilar uyidagi ijodkor o'qituvchilarning I-anjumani"dagi nutqdan.
38. Zohidov V. Ulug' shoir ijodining qalbi. – Toshkent: O'zbekiston, 1970. – 152-b.
39. Zunnunov A. va boshq. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 160-b.

40. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 5-jild. – Toshkent: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. – 613-b.

41. O'zbek tilining izohli lig'ati. 2-jild. – Toshkent: "O'ME" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 582-b.

42. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Ijtimoiy odoblar. –T. Hilol nashr. 2018. 455-b.

43. Choriyev A., Choriyev I. Pedagogikaning metodologik asosi va uning tadqiqot metodlari. –T.: -Nishon noshir. 2016. -248-b.

44. Cho'lpon. Adabiyot hadur? – Toshkent: Cho'lpon nashriyoti, 1994. – 37-b.

45. www.ziyouz.com

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik	5
Ta'lim mutolaadan boshlanadi	9
Boshlang'ich sinflarda o'quv jarayonini didaktik talablar asosida tashkil etish.	15
Badiiy ijodda individuallik motivatsiyasi	24
O'quvchilarni matn ustida ishlashga o'rgatish usullari.....	32
Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida o'quvchilarni mustaqil mutolaaga o'rgatish. Adabiy ta'limning boshlang'ich bosqichida sinfdan tashqari o'qish usullari	39
Xalqlar do'stligining tolmas kuychisi	53
O'quvchi ma'naviy kamolotida kitobxonlikning ma'rifiy-estetik ahamiyati	64
Adabiy ta'limda kitobxonlik muammosi.....	75
Normurod norqobilovning animistik asarlarida milliylik	83
Kitobxonlik va mutolaa madaniyati	87
Aka-uka Grimmlar.....	92
Xans Kristian Andersen.....	93
S.Ya.Marshak	95
Ta'lim taraqqiyoti omillari va mutolaa madaniyati.....	97
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:	103

S. Matchonov

Badiiy- estetik tahlil va talqin uyg'unligining funksional asoslari

Monografiya

Muharrir:	X. Taxirov
Tehnik muharrir:	S. Melikuziva
Musahhih:	M. Yunusova
Sahifalovchi:	G. Samigova

Nashriyot litsenziya № 2044, 25.08.2020 й

Bichimi 60x84¹/₁₆. "Cambria" garniturası, kegli 16.

Offset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 10,5. Adadi 100 dona.

Buyurtma № 2198

Ilm nurli kitob MCHJda chop etildi.

Tel.raqam: +998 94 673 66 56
+998 97 017 01 01

ISBN 978-9910-780-00-4

9 789910 780004